FRA FREDERIKSBORG AMT

AARBOG FOR 1906

UDGIVET AF

FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND

KRISTIAN KONGSTAD
FREDENSBORG
MDCCCCVI

1906-63

FRA FREDERIKSBORG AMT

AARBOG FOR 1906

UDGIVET AF

FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND

KRISTIAN KONGSTAD
FREDENSBORG
MDCCCCVI

INDHOLD

Side

Professor, Dr. phil. HANS OLRIK i København:
TISVILDEEGNEN I GAMLE DAGE 1

Kommunelærer LAURITS PEDERSEN i Helsingør:
GODT FOLK OG UÆRLIGT FOLK I DET GAMLE HELSINGØR 60

Skoleinspektør P. PETERSEN i Hillerød:
FATTIGVÆSEN I HILLERØD I GAMLE DAGE 100

TISVILDEEGNEN I GAMLE DAGE

AF

HANS OLRIK

♡

For over 70 år siden foresatte historikeren H. Knudsen sig at give en skildring af »Danmark i Middelalderen«, d. v. s. en historisk-topografisk behandling af hele vort land indtil tiden ved år 1500, herred for herred og sogn for sogn. Han nåede ikke længer end til 1ste hefte, der omfattede Strø herred og udkom 1834. Desværre blev dette grundige arbejde hverken fortsat af ham eller andre. Rådstuearkivar dr. O. Nielsen ydede ganske vist senere tilsvarende arbejder vedrörende herreder i det sydvestlige af Nörrejylland; men den historisk-topografiske beskrivelse af Nordsjælland blev ikke genoptaget.

Det lille studie, jeg herved offenliggör, giver sig heller ikke ud for at være en fortsættelse af Knudsens systematiske fremstilling. Hensigten er ikke at lade læseren gå fra sogn til sogn, og det tilsigtes ikke at udtömme vor historiske viden til den sidste dråbe. Der er derimod tilstræbt at udnytte det historiske stof til mere samlede billeder, og de geologiske og arkæologiske undersøgelser, som i det væsenlige ikke forelå, da Knudsen samlede sit stof, er dragne ind med for at give deres bidrag til levendegörelsen af den fjerne fortid. At en sådan opgave ikke er let, det følger af sig selv. Det historisk-topografiske stof er spredt og må være spredt; hvor skulde vel en stedbeskrivelse kunne undgå det? De enkelte efterretninger gör ofte modstand mod at indordne sig under helheden. Hvert sted har sin historie for sig, som ofte vanskelig sammensmeltes med omgivelsernes minder. Lad derfor den sammenstilling, som nedenfor er forsøgt, ikke gælde for mere end det, den er: et udkast, en historisk skitse.

Hermed er der også givet en större frihed i stofvalget. Jeg har til emne valgt Tisvildeegnen og tænker herved især på det stykke land, hvis sydgrænse er Helsinge og Ramløse sogne, eller med andre ord: egnen kan betegnes som den nordvestlige del af Holbo herred. Men jeg forbeholder mig ret til små strejfture øst på, hen i den nordøstlige del af Holbo herred, og syd på, ned til Annise ved Arresøens østkyst, ligesom også et og andet fra Halsnæs i Strø herred, ja endog fra Arresøens vestkyst flettes ind i fremstillingen, til belysning af Tisvildeegnen i videre forstand. På den anden side ligger det udenfor min opgave at skildre f. eks. Esrom klosters eller Søborgs sammenhængende historie. Derved vilde opmærksomheden blot blive afledet fra selve Tisvildeegnen. Tidsgrænsen sætter jeg ved slutningen af 15. århundred, og störst vægt er der lagt på den fjernere tid.

* * *

Jeg beder læseren lægge et kort over egnen foran sig og kaste et blik på det, hver gang der nævnes enkelte steder.

Det nordøstlige Sjællands rand ud imod Kattegat er nutildags ret ensartet. Landet er i det hele höjt, ofte höjest alleryderst, og åbent for hærjende storme. Skoven har for århundreder siden trukket sig tilbage fra kysten, og træplantningerne ved gårde og huse rækker sig langstrakt mod øst for at værne sig det bedst mulige mod vestenvindens rusketag. Kun Tisvilde Hegn med Asserbo plantage eller Melby oredrev, altsammen nutids plantninger, der skal bøde på fortidens synd overfor skovene, bryder på et större stykke de bare markstrækninger. Ud mod havet er der klint ved klint. Hist og her en snæver strandkløft, som ved Helene kilde, og enkelte steder bredere sænkninger. Men selve kystlinjen regelmæssig og uden brudd; milevidt kan öjet følge den. Sér man på kortet, synes det næsten, som om her var trukket en streg efter en lineal og således tilvejebragt en tæt sluttet landmasse, der danner modsætning til det indskårne Isefjordsparti — og til de fleste andre af Danmarks kyster.

Men således har det ikke altid været. Da de förste mennesker vo-

vede sig frem langs kysterne i denne egn, mødte de overalt tykke skove og tæt, purret krat, og hav og land var helt anderledes fordelt. Mangler kysten nu endog antydninger af bugter, så var den da stærkt gennembrudt af större og mindre indskæringer fra havet, og fra mangen en strandbakke har man, hvis træerne ikke var for höje, kunnet se ud over Kattegats bølgebrus til den ene side og over blinkende fjorde og sunde til den anden side.

Ved Villingebæk skar to fjorde sig ind, af hvilke den ene nåede halvvejen op mod Esrom sø. Ved Gilleleje gik en grenet fjord langt ind i landet. Dens inderste bredning blev senere Søborg sø, og denne bredning stod ved et sund i forbindelse med den nys nævnte »Esromfjord«, så at Nakkehoved med det bagved liggende land blev en ø. Selve »Søborg fjord« var opfyldt af øer; störst var den yderste, Gilbjerg Hoved med det bagved liggende land. Ved Rågeleje udskar et ringformet sund en lille ø. Vest for Tisvildeleje gik en snæver fjord ned mod det sted, hvor Asserbo anlagdes. Men störst var den brede »Arrefjord«, der gik imellem de skrænter, der nu er Tisvilde Hegns vestgrænse, og landet om Melby på Halsnæs og fortsattes i den store Arresø, hvorfra der gik sidefjorde mod øst: först en fjord, hvor nu den store Ellemose breder sig om Ramløse å, syd om Tibirke bakker og hen imod Holløse og Togerup, dernæst mindre fjorde ved Annise, hvor nu Pøleåens leje er, og ved Lille Lyngby. Endelig førte fra Arresø et af øer opfyldt sund forbi åsen Strøbjerge og ned til Roskilde Fjord ved Havelse. Et andet sund førte fra Arrefjords yderparti ned til det nordlige af Roskilde Fjord vest for Frederiksværk, så at bakkedraget fra Ølsted, om Krejme, øst om Frederiksværk og op til den mægtige Arnakke var en höj, langstrakt ø. Halsnæs var således afskåret fra Sjælland og bestod af to större øer, dels landet om Melby og Torup, dels randen af Isefjord, foruden flere mindre holme.

Skaller af strandsnegle og saltvandsmuslinger vidner overalt om hvor havet en gang har skyllet. Udtyndede de tilströmmende åløb vandets saltholdighed, trak østersen sig tilbage; men hjertemusling og strandsnegl holdt stand, om end de ikke blev ret store og deres

skaller var tyndere. Men efterhånden hævede strandene sig, og fjordenes indre bredninger blev til søer. Langt op i landet findes nu lag af stranddyrenes skaller og strandstokkenes bølgeglattede sten; dette sidste kendes hist og her i Tisvilde Hegn langs den lavning, som deler skoven fra nord til syd, nutidsmindet om den snævre fjord, der ovenfor er nævnt[1].

Hvor eg og fyr mødtes med fjord og sund, nedsatte den ældre stenalders mennesker sig i små kolonier. I det lave vand skrabede de skaldyrene, som var deres hovedføde, på stranden søgte de fuglevildt, og i skovtykningen overlistede de hjorte og andre pattedyr, deriblandt ogsaa vildkat og los, der senere vragedes som menneskelig spise. På disse gamle strandbredder stod deres usle hytter, her lå deres kanoer optrukne, her tilhuggede de deres flintflækker og skrabere, her hang deres spidse lerkar over ilden, og her opdyngede slægt efter slægt deres »køkkenmøddinger«. Sådanne kulturlevninger er fundne i vore dage: ved Sølager på Halsnæs, ved Havelse nær Roskilde Fjord, ved Ubberup nær Arresø. I sommeren 1906 er der ved Arnakkebakkernes lave østlige pynt ud i »Sandet« udgravet en hidtil ukendt skaldynge, hvor der bl. a. er fremdraget et helt menneskeskelet, og dermed har den geologiske iagttagelse vedrörende havarmen ind til Arresø fået arkæologisk stadfæstelse. Bostederne var valgte med omsigt. Skov og bakker lunede for vestenvinden, og vandet var smult. Hårdere havde frænderne det ude på Hesselø.

Men de små strandhytter mellem disse bjerge af skaldynger måtte forsvinde. Landet hævede sig, vandet blev brakvand, flere steder afskares det fra havet og blev helt fersk, og grundlaget for det hidtilværende levesæt glippede. Det lave land mellem Tisvilde Hegn og Melby var i hele sin bredde dukket op af »Arrefjorden«; mellem Hegnet og Liseleje findes levninger af en boplads fra den yngre stenalder[2].

Men samtidig var livet blevet mangfoldigere, ny kulturformer blev rådende, man var ikke længer henvist til at skrabe skaldyr og leve

[1] *K. Rørdam,* Saltvandsalluviet i det nordøstlige Sjælland (Kbh. 1891). [2] *Sophus Müller,* Vor Oldtid, s. 182.

af hvad vildt man kunde få bugt med. Bebyggelsen breder sig derfor over landet og søger bort fra strandene. Hvor der er græsning for okser og får, og hvor der kan avles en smule korn, dér opstår nybygder af anden art end østersskrabernes strandhytter. Og nu er det de dødes grave, der vidner om de fjerne tiders leven og færden.

Der kan være stor forskel på denne folkespredning i de forskellige egne. Men visst er det, at landet langs Kattegat og dybt ind har en så stor mængde Stenalders- og Broncealders-gravhöje, at vi tör tage det som vidnesbyrd om, at her har været en forholdsvis tæt befolkning. I udkanten af Valby Hegn er der hele 6 langdysser, ved Unnerup 2 dysser, i Højberg Hegn ved Helsinge 1 langdysse, ved Kjederup udenfor Hegnet 1 runddysse, ved Togerup et gravkammer, i Grönnæsse skov på Halsnæs en dysse med stor overligger, i Tisvilde Hegn resterne af 2 dysser og ved Tisvilde »Helenes grav«, der vel er omdannet i eftertiden, men sikkert hører Stenalderen til, fremdeles på Smidstrup Mark den anselige Ullershöj med to gangbygninger (»jættestuer«) osv. Og ligesom hinsides Arresø Strø Bjerge og bakkedraget fra Ølsted til Frederiksværk er kronede med rundhöje, således finder man også i egnen nord og nordøst for søen en vrimmel af gravhöje trindt omkring på bakkerne, f. eks. ved Ramløse, Valby og Vejby, de prægtige »Stavnshöje« mellem Holløse og Ørby, höjene nord for Lagø og helt oppe på Nakkehoved, stundom samlede i hele grupper som på Melby præstegårdsmark og fremfor alt ved Bakkebjerg i Blidstrup sogn. I selve Tisvilde Hegn har man ment at kunne udpege 28 gravhöje; nogle af disse er også utvivlsomme nok, andre er måske noget tvivlsomme, da flyvesandet mange steder må göre iagttagelsen usikker, og gravninger, som kunde afgöre spörgsmålet, ikke er foretagne[1].

Det tör da siges, at der, særlig i Broncealderen, har udfoldet sig et helt folkeliv på denne egn, og at landet i stort omfang er vundet for kulturen. Herom vidner til overflod det brede, massive guldarmbånd, som er fundet ved Stokkerup i Græsted sogn, og de to broncelurer tilligemed et stort broncekar, som i 1858 fandtes i et mosehul

[1] *Trap*, Danmark II 3, 90 f. 113 osv.

ved Ullershöj (Blidstrup sogn) — for året efter desværre at gå til grunde ved Frederiksborg slots brand. Dette sidste fund viser os et stykke gudsdyrkelse: her som flere andre steder i landet har man ofret de prægtige kar og blæsehorn til guddommen, i det man lagde dem ud på mosegrund under åben himmel.

Senere skulde egnen blive stedet for religiøs kultus af anden art. Tisvilde må betyde »*Tis væld*«, Tibirke sandsynligvis »*Tis birkelund*«. Navnene svarer således til Tisbæk, Tislund og Tisved (=Tiset) andensteds i Danmark. Formodenlig har da den berömte vandsamling i klinten, der senere blev til Helene kilde, været helliget guden Ti (Týr), og en birkelund ved bakkerne syd på har været indviet til guden.

I den nordiske mytologi spiller krigsguden Ti kun en underordnet rolle. Men han svarer til oldtysk Tiu og Zîu, der atter sættes i forbindelse med Indernes Dyâus, Hellenernes Zeus og Romernes Ju-piter (*pater* = fader), og har således oprindelig været den mægtige himmelgud. Hos de germanske folk blev han dog tidlig krigsgud, og Hellener og Romere gjorde Zîu til én med Ares og Mars, hvem 3dje dag i ugen var helliget (*dies Martis* = Tirsdag). Hans symbol var sværdet, og Germanernes sværddanse har været opførte til hans ære. Endnu som krigsgud havde han en tid lang forrangen blandt guderne. Hos Goterne og flere andre germanske folk betegnes han som hovedguden, hvem man bragte det ypperste offer, menneskeofret. Schwaberne betegnedes endogså ligefrem med navnet »Zîu-tilbederne«. Og tilsvarende forhold har én gang rådet i Norden. Prokopios omtaler i 6. årh. eft. Kr., at Skandinaverne bragte »Ares«, deres højeste Gud, menneskeofre[1]. Så har Tisvilde da én gang haft höj rang som kultussted, og mangt et menneske kan være ofret til gudens ære i Tibirke.

Jævnsides de blodige offerstævner har vi imidlertid et fredeligere billede: den fortsatte bebyggelse af egnen.

Vedrörende de danske landsbyers udvikling har man påvist, at

[1] *E. Mogk,* Germanische Mythologie (Strassburg 1898), s. 84 ff. *Chantepie de la Saussaye,* Religion of the Teutons (Boston and London 1902), s. 243 ff.

hvad der ender på -lev, har sin oprindelse i Oldtiden, för vore historiske efterretninger tager fat, og er sammensat med et mandsnavn, efter hvem pågældende »lev« — det samlede gods, der efterlades fra slægt til slægt — altså har navn. Disse »lev« er vore störste landsbyer. Men nær op imod dem kommer de landsbyer, der ender på -by og er sammensatte med et ord, der betegner et natur- eller kultur- eller störrelseforhold (f. eks. Skovby, Husby, Magleby), og de byer, der ender på -sted, på -løse, ɔ: et större eng- eller græsstykke med vandløb i (løse'rne synes kun at have hjemme i Øst-Danmark), og -inge, der i alt fald i nogle tilfælde svarer til vort eng. Alle disse kan i ælde måle sig med byerne på -lev.

Mindre og af yngre oprindelse er de mange byer, der ender på -strup, -trup, -drup, -rup, hvilket svarer til den kendsgerning, at »torp«, hvoraf disse endelser må afledes, betegner en udflytterby. Mindre og yngre er også de byer, der ender på -skov. Atter mindre og af senere oprindelse er under almindelige forhold de, der ender på -rød (ɔ: ryddet skov) og -holt (ɔ: lille skov). Nærmest herhen hører også de, der ender på -bæk[1].

Lad os anvende dette på Tisvildeegnen.

Vi vil da först lægge mærke til, at byer på -lev helt mangler. Vi skal ned s. v. for Hillerød for at finde »lev'er«: Frerslev, Herlev og længere vest på Sigerslev. I dette ligger der allerede et stykke historie. Byerne på -lev er sammensatte med navnet på en høvding, der i fjern tid har taget dette gods i besiddelse; de »angiver aristokratiet indenfor landsbyerne«, som professor Johannes Steenstrup udtrykker det[2]. Når Tisvildeegnen da mangler byer på -lev, taler dette for, at de sluttede bosteder under en ledende høvding ikke har fundet sted her.

Byer, der ender på -sted, mangler ligeledes oprindelig i denne egn. Græsted hed nemlig Græsholt og skiftede först navn lige i slutningen af Middelalderen.

Derimod har egnen gamle byer, hvis navn er sammensat med

[1] *Joh.s Steenstrup* og *Sigurd Nygård*, henholdsvis i Hist. Tidsskr. 6. række V og 7. række I. [2] Hist. Tidsskr. 6. række V, 353.

-by, nemlig de tre anselige i trekant liggende byer Valby, Vejby og Ørby, d. v. s. »byen på sletten«, »byen ved vejen« og »byen ved gruset« (oldnordisk *aurr,* grus; i Ørbybavn er der en hule efter en stor grusgrav).

Dertil kommer egnens byer på *-løse.* Disse er ifølge Steenstrup »rigmændene indenfor det danske landsbysamfund«, og i Frederiksborg amt indtager de endog førstepladsen[1]. Her har vi Holløse, Ramløse og sydligere Melløse. Ramløse må særlig fremhæves; om dens betydelige omfang er der vidnesbyrd fra Middelalderen, og endnu er den Tisvildeegnens største egenlige landsby.

Endelig er der på *-inge* byen Helsinge, som nu hæver sig til købstad, og det nærliggende Nejlinge. Muligvis er Mynge øst for Vejby også sammensat med -enge.

Alle disse byer går sikkert tilbage til Oldtiden. Det samme gælder Tisvilde og Tibirke. Om Tisvildes ælde har man et vidnesbyrd i den penning fra Sven Estridsön, som i 1887 er fundet dér[2]; men formodenlig er byen endda adskillig ældre.

Ingen byer i Tisvildeegnen ender på -skov; men dette må ikke undre, da denne endelse ikke bruges i særlig skovrige egne. Det beslægtede -ved haves lidt længere syd på, idet Nejede ved Arresøs østkyst oprindelig hed Næved eller Nædeved.

I Tisvildeegnen som andensteds vrimler det med *torp*'er, udflytterbyer, oprindelig beboede af bryder, der drev jorder for gårdejere i moderbyen, og oftest opkaldte efter den mand, der var udflytternes fører. Fra Melby grundede Tove byen Tovetorp (nu Torup) på Halsnæs, og deromkring opstod flere andre »torper«. Fra Asserbo grundlagde Thord på »Asserbo Fang« Tortorp, den af sandflugten udslettede by Torup i Tisvilde Hegn. Fra Tibirke eller Holløse har Toke grundlagt Toketorp o: Togerup, fra Ramløse har Åge grundlagt Åagerup, fra Helsinge har Amund grundlagt Ammindrup. Hemming har ført de udflyttere fra Valby, som anlagde Hemmingstrup; en mand ved navn Blid har vel ligeledes fra Valby grundlagt

[1] Hist. Tidsskr. anf. st., s. 335. [2] *P. Hauberg,* Vidensk. Selsk. Skrifter, 6. række, hist.-fil. afd. V, 177. 218.

Blidstrup. Øst og n. ø. for Blidstrup er der atter et helt mylder af torper, Smidstrup, Strand-Esbønderup (d. e. Esbjörns torp), Tulstrup (Toles torp) osv. De navne, der forekommer i disse sammensætninger, er imidlertid gamle og nordiske, medens f. eks. Alsønderup (Alexanders torp) længere syd på har et navn, der forudsætter, at kristenkulturen med dens latinske navneforråd har været grundfæstet, og derfor fører os ned til 12. årh. Flere af disse gamle torper i Tisvildeegnen kan tidlig have vokset sig ret store. Blidstrup har kirke og havde det allerede för midten af 12. årh., Torup på Halsnæs ligeså. Men de fleste har aldrig været andet end ganske små byer.

Endelsen *-rød* forekommer lidet og kun lige i udkanterne af den egn, vi her beskæftiger os med. På bakkerne om det nuværende Frederiksværk findes Auderød, Brederød og Vinderød, mellem Ramløse og Helsinge Skjærød, hen imod Grib skovs område Nellerød, endelig i egnen om Esrom kanal Bregnerød og Villingerød.

Endelsen *-holt,* der ofte er bleven til -elt eller -elte, forekommer nogle gange: Holt ved Søborg, Udsholt og Höjelt ved Blidstrup, Sletelte mellem Harager Hegn og Valby Hegn. Alle disse er kun småbyer. Anderledes gik det med Græsholt, der tidlig blev kirkeby, en ære, som kun to andre »holt'er« har opnaaet i Middelalderen, nemlig Grönholt ved Hillerød og Roholte i Fakse herred, den sidste endog först i 15. årh.[1] Græsholt har imidlertid overhovedet udviklet sig til at blive noget andet og mere end en sådan småby, som man tænkte sig ved »holt«, og her har vi vel grunden til, at den sidst i Middelalderen skifter navn og kaldes Græsted.

Ubetydelige var og er et par byer, der ender på *-bæk.* Större er en by på *-um,* det gamle *hem,* ɔ: hjem, nemlig Mårum, der oprindelig hed Marthem og tidlig var kirkeby.

Fiskerlejerne har ikke været til i ældre tid, allerede af den grund, at der ikke har været nogen særlig fiskerbefolkning. Dog er der i slutningen af Middelalderen tømret salteboder, hvor man saltede silden. Saltbodleje, der sikkert er det nuværende Tisvildeleje, har hørt

[1] *Steenstrup* i Hist. Tidsskr. 6. række V, 347.

til Asserbo gods, men bestod endnu 1560 kun af boder, ikke af huse. Gilleleje må derimod i slutningen af Middelalderen være bleven en lille by, siden beboerne efter Reformationen kunde antage en præst[1].

At byerne på -rød er så få og kun forekommer i yderkanterne af egnen, er værd at lægge mærke til. Her er en udpræget modsætning til den lange stribe af ryd gennem det østlige af Nordsjælland, fra Horserød over Hillerød og helt ned til Søllerød og Øverød et par mil fra København. De mange byer med denne endelse er vidnesbyrd om, at skovtykningen har været tæt og milevidt sammenhængende, og kun spredte små ryd har hist og her gjort lyst mellem træerne. Adam af Bremen siger da også, at Nordsjælland på hans tid (o. 1070) var øde. Men de store mængder af gravhöje i forbindelse med de sproglige iagttagelser vedrörende bynavnene lægger det klart for dagen, at dette skovøde ikke gælder egnen mellem Tisvilde, Helsinge og Søborg sø. Her har kulturen tidlig trængt skovene tilbage; mark og græsgange har gjort landet lyst og velbefolket. Det er derfor ikke rigtigt, naar man har ment, at Holbo herred overhovedet först sent blev nogenlunde bebygget[2].

Dette er dog ikke således at forstå, at der ikke har været rigeligt med skov. Således lå østligst i Holbo herred den mægtige skov Ørved, der i kong Valdemars jordebog opføres som kongelev (krongods) tilligemed de byer, der var opståede ved ryd i den; enkelte af byerne, særlig Villingerød, var dog afhændede og kom under Esrom kloster. De ovenfor nævnte byer, der havde navn efter et holt, vidner om, at der trindt omkring har været småskove. Navnet Holløselund tyder også på, at der ud imod havet øst for Tisvilde har været tæt med trævækst. Og oldbrevene vidner noksom om skove på steder, som nu er skovløse. Eksempelvis kan anføres, at gavebreve fra 1241, 1279, 1384 og 1386 omtaler skov ved Laghöj (nu Lagø), Vejby, Ørby og Tisvilde. Også andensteds fra hører vi

[1] *Steenstrup* i Hist. Tidsskr. 7. række VI, 141 ff. *Wegener,* Om ruinerne af Asserbo og Søborg, Annaler f. nord. Oldkyndighed 1851, s. 249. [2] Således *O. Nielsen,* Kong Valdemars jordebog, s. 128 note 4. Jfr. *Trap* II 3, 99.

om skov ved Tisvilde, og »Lundene« minder endnu om den fordums egelund ved Tibirke (herom nedenfor). Træstubbe er fundne mellem Vejby og Tisvilde, og på Asserbo oredrev er man stødt på bøgestubbe af indtil 2 alen i tværmål. For øvrigt er det langtfra tilfældet, at disse skove var uproduktive for agerbruget. Skovene spillede tvertimod en stor rolle i landhusholdningen på den tid, særlig ved de mange svin, der blev sat ud; således hører vi i 15. årh. om en adelig dame, der i sin del af de til Kræjme og Sonnerup hørende småskove holdt 471 svin. — Nogle steder har også lyngen klædt bakkerne og moserne. Som Store og Lille Lyngby hinsides Arresø har navn efter lyngen, således bærer Helsinge kirke vidnesbyrd om lyngens magt dér i nærheden. I kirkens ældste dele er der nemlig mellem de kløvede kampesten kvadre af ahl og ved de oprindelige, små vinduer kilesten af samme bygningsemne. I en mose ved Ammindrup er der da også endnu et ahlleje[1].

* * *

Tisvildeegnen hørte oprindelig under Strø herred, således endnu ved den tid kong Valdemars jordebog udarbejdedes (1231). Dette vidtstrakte herred gik altså den gang ikke blot helt omkring Arresø, men videre øst på hen til Esrom sø og til den kyst, hvor Kattegat og Øresund glider over i hinanden. For mændene på disse yderkanter blev det imidlertid for besværligt at søge til Strø herreds tingsted, det såre fjernt liggende Slangerup. Så udskiltes da egnen fra Asserbo til Villingerød og fra Kattegat til Gribskovs sydrand og gjordes til et herred for sig, der fik navn af Holmbo herred. Dette navn kan måske vække forbavselse, da der på den tid ikke længer var sunde og fjorde med holme. Men holm kan godt betyde en större ø (jfr. Bornholm), og den behøver ikke at være helt omflydt af åbent vand

[1] Kong Valdemars jordebog ved O. Nielsen, s. 46. Codex Esromensis ved O. Nielsen, s. 91 o. fl. st. Script. rer. Dan. VI, 154. 173 o. fl. st. *Thiele,* Danmarks folkesagn II, 36. *H. Knudsen,* Danm. i Middelald. s. 79. *J. B. Løffler,* Sjællands stiftslandsbykirker, s. 40.

(jfr. Holmsland ved Ringkøbing og halvøen Hindsholm på Fyn). Og vel var det ny herred ikke en ø, men det havde dog sin østgrænse ved Esrom sø, sin vestgrænse ved Arresø og dens afløb ud til havet og sin nordgrænse langs Kattegat, medens store skove dannede grænsen mod syd. For så vidt var herredet for en stor del omgivet af vand og ret kendelig skilt fra sine omgivelser. Og de omboende, særlig indbyggerne i det øvrige af det gamle Strø herred, må forud have kaldt beboerne af disse egne for Holmboer.

Hvornår oprettelsen af Holmbo herred fandt sted, kan vi ikke sige med fuld sikkerhed. Det skete en gang i 13. århundred. Måske var det endnu i den store kong Valdemar »Lovfører«s dage, da retsvæsenet i så mange måder fæstnedes og ordnedes, altså för 1241. Så meget véd vi i alt fald, at udskillelsen af det ny herred er foregået för 1285, da Holmbo herred nævnes i dette år. Det ny herred fik tingsted i Valby, der var en anselig by og lå så nogenlunde i herredets midte. Tingfogeden behøvede dog ikke at bo i selve Valby. Henimod midten af 15. årh. var det Nis Jenssön af Laghöj, en snes år senere Lasse Palnesön i Nejlinge, og efter ham Oluf Anderssön i Bannebjerg. Endnu i Middelalderen afkortede man herredets navn, der således fik sin nuværende form: Holbo herred[1].

I egnen *nærmest* om Tisvilde har der fra gammel tid ikke været kongelev, d. v. s. det egenlige krongods, som kongerne havde ret til at bruge, men ikke måtte mindske. Dette hører sammen med egnens tidlige bebyggelse og opdyrkning. Kongelevet var nemlig oprindelig for en stor del ubebygget land, bl. a. store skovstrækninger, af hvilke det dyrkede land langsomt udvandtes. Men *fjernere* var der til gengæld på begge sider af den egenlige Tisvildeegn tæt med store krongodser. I kong Valdemars jordebog (1231) nævnes först og fremmest skoven Ørved med de byer, som er opståede dér (jfr. ovenfor), altså vide strækninger mellem Esrom sø og havet, dernæst

[1] *Kr. Erslev,* Repertorium dipl. nr. 4375. Script. rer. Dan. VI, 179. 186. 203. — Det er ikke rigtigt, når *O. Nielsen*, Kong Valdemars jordebog s. 128 note 4, formoder, at Holbo herred först nævnes 1339; herredet nævnes allerede 1285, 1299, 1301, 1306 osv. (Script. rer. Dan. VI, 165. Codex Esromensis, s. 171. 164. 146).

Søborg med tilliggende vest derfor og Alume med Alume Ore atter vest for Søborg, Mårum med tilhørende skov syd for Søborg og Gribskov med tilliggende atter syd herfor, desuden Alexandsthorp (ɔ: Alsønderup), den nu forsvundne by Edvinethorp med tilliggende og Karlebo. Andensteds fra vides det, at der på Valdemarernes tid har været en kongsgård i Grönholt, hvorom endnu et voldsted vidner. Mod vest var »Hals ved Isør«, altså Halsnæs, ifølge Valdemars jordebog krongods, og her lå en kongsgård i Torup sogn. Endelig var Hesselø krongods; den brugtes ligesom de andre småøer til jagt, og her var et hus, hvor kongen kunde overnatte. Derimod nævnes der ikke krongods på det skovklædte næs, som går ud i Arresø. Der er et sagn om, at Dronningholm på dette næs er bygget af Valdemar II for Dronning Dagmar; men i så fald må næsset have hørt til hans private arvegods. Selve overleveringen er dog lidet værdifuld. Först med Valdemar Atterdag og Margrete har Dronningholm været kongerne en vigtig besiddelse[1].

Syd for Arresø har Valdemarerne derimod haft privat arvegods. Ad den vej kom gods i Store og Lille Lyngby samt Ubberup og en mølle i Strølille i den brunsvigske hertug Ottos besiddelse, formodenlig som vederlag for forbundet med Valdemar II og for Ottos fangenskab efter slaget ved Bornhöved (1227), og andet gods i Strølille kom i den rygenske fyrst Vitslavs besiddelse. Begge overlod de i 1241 Æbelholt kloster deres godser[2]. Men tilsvarende godser ses Valdemarerne ikke at have haft i Tisvildeegnen.

Ingen af alle kongens besiddelser har haft den betydning som Søborg.

Her havde ærkebiskop Eskil en borg. Men da han rejste sig mod Valdemar I og trak det korteste strå, kom borgen i kongens vold. Nu omdannedes den og blev rigets fasteste sted. I den skumle og klamme tårnkælder satte man de farligste statsfanger: Buris, der havde haft landsforræderske planer, den höjbyrdige Knud Karlsön

[1] Valdemars jordebog v. O. Nielsen, s. 46. 50. H. Knudsen, Danm. i Middelald. s. 102. 105. 81 f. [2] *C. Paludan-Müller* i Vidensk. Selsk. skr. 5. række, hist.-fil. afd. IV 263 f.

og Erik Lams frillesön Magnus, der havde stået Valdemar I efter livet, den dæmoniske biskop Valdemar, der ved hjælp fra udlandet havde søgt at styrte Knud Valdemarsön og göre sig selv til konge, en kortere tid også hans forbundsfælle, grev Adolf III af Holsten, der måtte løskøbe sig ved at afstå sit land, senere hertug Valdemar Eriksön af Sønderjylland og hans drost, og endelig ærkebiskop Jens Grand, der blev dødssyg i sit frygtelige fængsel, men dog ikke lod sig böje og til sidst på æventyrlig måde slap ud af tårnet.

I ly af den strenge og skumle borg opstod en hel købstad, og i det hele gjorde Søborg sig stærkt gældende i omegnen. Her sad kongens betroede borgfoged. Indtil o. 1185 var det den kække gamle Thorbern, der havde været Sven Grades hengivne ven, men efter hans fald trofast sluttede sig til Valdemar og udmærkede sig på Vendertogene. I Erik Klippings dage var det Povl Hvid, under Erik Mændved Tuve Jakobsön, osv. I oldbreve vedrörende Tisvildeegnen nævnes ofte borgfogden fra Søborg som vidne, og om nogle af disse kongelige høvedsmænd vides det, at de har haft gods i landsbyerne her. For hele Holmbo herred har borgfogden oppebåret de afgifter, der ydedes kronen, og svaret kongen en sum deraf, og det var ikke småting, det drejede sig om. Ifølge Valdemars jordebog havde kongen af hele det gamle Strø herred, altså det nuværende Strø herred + Holbo herred, en usædvanlig stor indtægt, nemlig 100 mark sølv (o. 22000 kr.), og denne sum er måske helt og holdent ydet ham af fogden på Søborg[1]. Personlig ses kongerne ofte at have taget ophold på borgen, ingen vel så meget som Erik Mændved, og herfra har de gæstet omegnen.

* *

Fra stormændene har Tisvildeegnen ikke fået noget stærkere præg för i slutningen af Middelalderen, da slægten Okse og dernæst Povl Laxmand tog sæde på Asserbo efter at have forøget gårdens tilliggende. Men bortset fra Asserbo og — om man vil gå så langt

[1] Jfr. *Kr. Erslev,* Valdemarernes storhedstid, s. 97.

syd på — Annise ved Arresø har egnen ikke haft nogen adelsborg, ja end ikke noget almindeligt herresæde, som er kendt i historien. Ganske vist har der trindt omkring mellem bønderne boet adelsmænd, men de har hørt til lavadelen. I levevis har de ofte vel kun hævet sig lidet over deres naboer, og mangen iblandt dem har måske boet i en lerklinet gård ligesom bønderne. Men de hørte dog til adelen, idet de var fri for skatter imod at værne landet, »vove deres hals for riget«. Kun få af dem har været riddere. Det store flertal har været »*af våben*« eller »væbnere«, hvorved man simpelthen forstår den adelsmand, der ikke har modtaget ridderindvielsen.

Det vilde have sin interesse, om nogen systematisk vilde efterforske, hvilke adelsmænd der kendes i hvert enkelt herred. Jeg skal her blot nævne nogle navne, som jeg for Tisvildeegnens vedkommende er stødt på ved at gennemgå Esrom og Æbelholt klosters brevbøger, Molbechs og Petersens udvalg af danske diplomer, Erslevs »Repertorium« og »Testamenter«, Henry Petersens og Thisets adelige sigiller, »Ældste arkivregistraturer«, og andre lignende kilder.

Det lille Udsholt i Blidstrup sogn formoder jeg har været en adelig sædegård. 1222 (hvis da årstallet er rigtigt?) nævnes Burgar Iversön, *nobilis* (ɔ: ædelig) af Udsholt, og 1400-1415 væbneren Laurens Matthessön af Udsholt, der førte et kløvet skjold med en afstribet tværbjelke.

Jakob af Blidstrup og Thorsten af Slehteholt (Sletelte), som i 1158 bevidnede ærkebiskop Eskils stadfæstelse af den da afdøde grev Nils's gave til Esrom kloster, har utvivlsomt været stormænd.

I Tibirke har vi 1222 (hvis da årstallet er rigtigt?) Evert Bunke, *nobilis,* og 1437-47 Mogens Claussön »af våben«; hr. Mogens ejede desuden gods i Udlejre, Ølstykke sogn.

Væbneren Jens Jul af Ågerup og væbneren Laurens Jenssön af Ørby nævnes 1400.

I Laghöj (Lagø) har vi 1461 Jep Claussön og 1497 Sten Ebbesön, begge »af våben«. Muligvis har også herredsfogden Nis Jenssön af Lavhöj været adelig.

I Helsinge har der vistnok været et par adelsgårde. 1356 skriver

Jens Pedersön af slægten Bille sig »af Helsinge«; af Thorbern Tuvesön, der hørte hjemme i det andet Helsinge (Løve herred), erhvervede han tillige gods i Nejlinge og Mynge, men afhændede det atter til Valdemar Atterdag. Væbneren Bosse Paris, der førte 2 modstillede vinger i sit skjold og allerede omtales 1370, betegnes 1417 som »boende i Helsinge«.

1449-58 nævnes Rolf van Leveren i Fredebod (ved Græsted) og ved samme tid Barvid Pedersön af Nejlinge, begge »af våben«.

1400 nævnes væbneren Hemming Hæfnesön af Strand-Esbønderup.

Om Annise se nedenfor. I Huseby ved Annise kendes fra slutningen af 14. årh. væbneren Peder Sten, senere væbneren Tyge.

Til adelen må også henregnes Peder Jonassön i Valby og Herbjörn Samundssön af det nærliggende Aggebod, der begge nævnes 1299, vistnok også Anders Hvid af Lyshöj, der nævnes 1400. Slægten Pibestok, der oftere nævnes i forbindelse med Æbelholt kloster, må have hørt hjemme i disse egne og kan måske have været adelig. Ikke ganske sikkert er det med hensyn til følgende »beskedne gode mænd«, som nævnes 1435: Hemming Jul i Mynge, Jens Mattessön i Holløse, Niels Dån og Jens Jepsön i Vejby og Lasse Hamersön i Tisvilde.

På Halsnæs har vi i Torup Folmer Claussön (1364) og væbneren Jep Jenssön Skriver 1425-40, af Ellinge væbneren Anders Jenssön, der tillige ejede en gård i Ørby.

Hertil kan föjes Roskildebispens adelige lensmænd i Ramløse, som Jens Axelsön (1392), væbneren Claus Henriksön Skade (1442-58) og hans eftermand, ridderen Didrik Friis.

Holdt man sig blot til disse mindre anselige adelsmænd, der har været bosiddende i egnen, vilde man dog få et galt billede af adelens gods og dermed følgende indflydelse i sognene nord og nordøst for Arresø. Thi det må huskes, at adelens gods i gamle dage var strøgods; på de forskelligste steder havde stormanden gårde og jordstykker. Der er da også vidnesbyrd nok om, at den og den adelsmand foruden så meget andet gods og foruden sin sædegård i

andre egne har haft ejendomme i Tisvildeegnen, som han styrede ved bryder og fogeder. Og her er det ofte ansete mænd og ansete slægter, der nævnes. Absalon ejede jo Asserbo, hans frænder og borgfogden Thorbern på Søborg havde dele af »Asserbo Fang«. Borgfogden Povl Hvid på Søborg havde gods i selve Tisvilde (1286), fogeden Jakob Øpesön af Asserbo ligeså (1353). I 13. århundred havde Olav Haraldsön og hans berömte fætter Jon Litle gods i Vejby. Sammesteds havde ridderen Peder Mogensön senere en gård med vidtstrakt tilliggende, af hvilken ejendom han udkøbte sin svoger, ridderen Bent Valdemarsön (1306) for senere at tilskøde Esrom kloster det hele. Jon Litles datter Cæcilie havde (1307) en foged i Helsinge og har således haft en gård dér. Hr. Stig Andersön Hvide, Marsk Stigs sönnesön, havde i begyndelsen af Valdemar Atterdags kongetid gods i Sönnerup (Kræjme sogn) og Tibirke i pant af hr. Joh. Hasenberg og dernæst af hans sön Erik. Nils Jonssön af slægten Bille og hans berömte sön, den senere ærkebiskop Peder Lykke, havde 3 gårde med stort tilliggende i Dönnevælde (Græsted sogn), som han tilskødede Esrom (1398). Ridderen Mathis Ketelhod (han førte 3 kedelhatte i sit våben) havde på Valdemar Atterdags tid gods på Halsnæs. I begyndelsen af dronning Margretes tid havde ridderen Erik Nilssön af Hyrningsholm (Hørsholm) gods i Melby, og en menneskealder senere havde ridder Predbjörn Podbusk til Egholm hele Melby, men pantsatte byen til Roskildebispen, der atter pantsatte den til den mægtige stormand, ridderen Folmer Jakobssön Lunge. Ridderen Anders Nilssön Jernskæg på Dronningholm havde del i hovedgården i Nejlinge (testamentet af 1447). Peder Sten til Favrholm erhvervede den gård i Lagø, som havde tilhørt den ovenfor nævnte væbner Jep Claussön, og erhvervede en snes år senere (1481) af sin søster, Karine Thygesdatter, Heslebjerg (i Blidstrup sogn), som han tilligemed en gård i Ørby tilskødede Kong Hans, osv. osv.

Föjes disse og lignende træk til opregningen af de i Tisvildeegnen bosiddende adelsmænd, får man et meget stærkere indtryk af adelens magt. Men billedet fuldstændiggöres först, når vi ser hen til de to

större gårde, Annise og Asserbo, den sidste dog kun i den korte tid, da den ikke længer var ladegård under Sorø og dermed kirkens gods.

Annisegård ved Arresø har været en ret stor adelig sædegård. Sammenhængende ruiner er ikke tilbage; men opplöjede brokker af »munkesten« er de sidste minder om de bygninger, der i Middelalderen har stået på næsset. I slutningen af 13. årh. ejedes gården af brødrene Jakob og Jens Olufsön, og i midten af 14. årh. af ridderen Nils Avesön til Karstedholm i Skåne, af slægten Galen. 1366 købte Kong Valdemar Atterdag gården med alt dens tilliggende, bl. a. Annise mølle og hele Annise by, hele Valby, en gård i Højbjerg og på Halsnæs hele Evetofte og Hågendrup med tilliggende. Ejendommen kom dog atter til Nils Avesön og hans arvinger, Hans og Peder Nilssön og svigersönnen Bertold v. der Osten; men 1399 erhvervede dronning Margrete det hele gods. Nu forblev Annisegård under kronen og var i 15. årh. forlenet til ridderen Albert Bydelsbak og dernæst til væbneren Tönne Pallesön.

Mellem adelsgårdene indtræder også Asserbo, da Peder Oxe den ældre i 15. århundred erhvervede gården fra Sorø kloster. Han skrev sig nu som herre til Asserbo, og denne gård har altså været hans egenlige opholdssted. På samme måde sad efter ham hans sön Johan Oxe på Asserbo, indtil han tog bolig på Thorsø i Skåne og skrev sig som herre til denne gård. Dennes sön, hr. Oluf Okse, splittede, hvad faderen havde samlet. Asserbo solgte han, vistnok i 1491, til hofmesteren Povl Laxmand, men tvistedes bagefter med ham om salget, ja medens Povl Laxmand var på Gulland, hærjede Oluf Oxe endog sin fordums gård og bortførte bohavet. Da så herredsfogeden Kristjern på Holbo herreds ting i Valby påtalte hr. Olufs hærværk, dristede den overmodige adelsmand sig til at skyde efter fogeden og jog ham bort fra tingstedet. For dette overgreb dömtes han til at have sin hovedlod forbrudt og sit liv henstillet til kongens nåde, men fik dog tilgivelse imod at afstå Søborg, som han havde i pant (1492). Men heller ikke Povl Laxmand har været angerløs i denne sag; han måtte betale Oluf Oxe for det bohave, som hørte til Asserbo. Den rige hofmester havde

en sjælden evne til at samle gods; det siges, at han tilsidst havde 900 bøndergårde under sig. Hans godserhvervelser gjorde sig da også gældende i egnen om hans ny herresæde. For fjernere liggende gods tilbyttede han sig Stenholt og Grönholt syd for Esrom sø og 12 bøndergårde i Tisvilde (1497). Året forud havde kong Hans gæstet Povl Laxmand på Asserbo. Den mægtige hofmester kunde således glæde sig ved sin konges yndest. Men da Povl Laxmand var bleven dræbt af et par adelsmænd i København (1502), anklagede kongen ham for at have været landsforræder, og da ingen djærvede sig til at forsvare den myrdede hofmester, inddroges hans gods. Det var således kong Hans, der bragte Asserbo ind under kronen; derfor er det vel, at man i vore dage har kaldt en Broncealders gravhöj i Tisvilde Hegn »Kong Hans'es höj«. Efter Frederik I's tronbestigelse kom Asserbo dog ved dom tilbage til Povl Laxmands arvinger for endelig i 1560 atter at blive krongods[1].

* * *

Allerede af de træk, som her er fremdragne, ses det, at adelens godserhvervelser fra Valdemar Atterdags tid efterfølges af kronens. Da så overordenlig meget gods kom dels under kirker og klostre, dels under adelen, mindskedes kronens indtægter i höj grad. Det kraftige kongedömme, der hævede sig på baggrund af det foregående slægtleds opløsningstilstand og ulykker, måtte derfor stræbe at standse adelens godserhvervelser og frem for alt selv udvide sit gods og dermed forøge sine indtægter. Både politisk og økonomisk var det en reaktion mod adelsvælden.

Denne godspolitik indledes af Valdemar Atterdag, og med den ham egne hensynsløshed drev han den i et sådant omfang, som det på nogen måde kunde gå an, og oftere derudover. Også i den egn, vi her sysler med, mærkes hans faste hånd. Ikke langt herfra lå Gurre, hvor kong Valdemar så gerne tog ophold. Hans öje har da

[1] *Wegener,* anf. afhandling.

været rettet på Nordsjællands skönne landskab med rig vekslen af skove, marker og sø, og det var intet under, at han også her søgte at vinde frem ved alle de midler, der stod til hans rådighed. At han ofte er gået meget vidt og altfor vidt, synes utvivlsomt. Af ridderen Åge Ingvarsön købte han alt, hvad denne havde i Holmbo herred, og af Jens Pedersön i Helsinge det gods, som denne adelsmand havde i Nejlinge og Mynge. Den berömte Stig Andersen Hvide til Björnholm og Tygestrup måtte i 1355 overlade kong Valdemar sit ovenfor nævnte gods i Sonnerup og Tibirke, — og netop ved den tid var det, at hr. Stig, der hidtil havde været Valdemar Atterdags höjt betroede mand, i harme over kongens godshandeler gik over til hans fjender. Mærkelig er også godshandelen vedrörende Annise. Ridderen Nils Avesön oplod kong Valdemar dette omfattende gods, der jo bl. a. omfattede hele Annise og hele Valby, og udstedte en erklæring om, at han gjorde det uden tvang (1366); men det hænger næppe rigtigt sammen, eftersom hr. Nils alligevel kunde lade godset gå i arv til sine börn. — Også kirken kunde det gå ud over. Påfaldende er i alt fald Roskildebogens optegnelse om, at kong Valdemar på bispestolens gods i Hald på Halsnæs lod bygge »pragtbygninger« med kapel, stald, hundegård og badstue og lagde noget af byens jord under denne kongsgård, men en adelsmand af slægten Grubendal lod bygningerne nedrive, dog ikke med bispens vilje. Hvor uklar denne efterretning end er, viser den i alt fald både overgreb mod kirken vedrörende godsforhold og end mere brydninger mellem Valdemar Atterdag og adelen. Æbelholt kloster måtte også döje under Valdemars godspolitik: kongen fratog klosteret en hel del gods — for øvrigt ikke i Tisvildeegnen — og lagde det under Gurre; men på sit dødsleje erkendte han det uretfærdige heri og gav det tilbage, hvilket gennemførtes 1377 af Gurres høvedsmand, ridder Olaf Björnsön[1].

Dronning Margretes godspolitik sluttede sig til Valdemar Atterdags. Mest opnåede hun, idet hun standsede adelens køb af bonde-

[1] Ældste arkivregistraturer I, 121. *Erslev,* Repertorium nr. 2804. *H. F. J. Estrup,* Saml. skrifter II, 276. Script. rer. Dan. VII, 51. VI, 172.

gods; to gange måtte adelen ligefrem afgive løfte herom, gældende for kong Olufs og Erik af Pommerns umyndighedsår. Ved Eriks kongevalg fastsloges det tilmed, at alt det gods, der var kommet fra kronen siden Valdemar Atterdags flugt fra landet (1368), skulde tilbagegives, og Margrete var nöjeseende med denne forordnings gennemførelse. I flere tilfælde viste hun dog en smidig imødekommen, som danner modsætning til Valdemar Atterdags hårde fremfærd. Dette gælder netop godshandelen vedrörende Annise, der nu indehavdes af Nils Avesöns datter Ingeborg og hendes mand, Bertold von der Osten. De erkendte Margretes krav, men hun på sin side gav dem en sum for godset, om end næppe så meget som godset var værd. For øvrigt ses det, at Margrethe f. eks. erhvervede Jakob Pedersöns gods i Ørby og alt hvad ridderen Erik Nilssön til Hyrningsholm havde i Melby; senere forlenede hun de hende hengivne Podbusker med dette gods, men forbeholdt sig ret til at indløse det. På Dronningholm blev den mægtige drost Henning Podbusk slotsherre 1380, tydelig nok ved Margretes indflydelse; hans sönner tilskødede imidlertid i 1397 dronning Margrete Dronningholm med alt tilliggende, kongedömmet til evindelig eje[1].

Efter Margretes tid kommer nedgang i kongemagten, og kronens godserhvervelser spores mindre på egnen. Men kong Hans tager atter godspolitiken op med kraft. Straks i sit förste kongeår erhvervede han således gods i Heslebjerg og Ørby. I naboegnen havde kongen bl. a. Esbønderup, bestående af 6 gårde, men dem tilskødede han Esrom kloster (1496). Søborg bragte han atter ind under kronen. Væsenligst er dog hans inddragning af Asserbo med alt hvad dertil hørte.

Den kongelige godspolitik i slutningen af Middelalderen gör sig altså stærkt nok gældende i Tisvildeegnen. Den opviser endog det kraftige udbytte, at egnens to eneste större adelsgårde begge kommer under kronen med alt deres bøndergods, först Annisegård og dernæst Asserbo. Dette i forbindelse med de mange små gods-

[1] Molbech og Petersen, Udv af danske diplomer nr. 40. 60. 66. *Erslev,* Dronning Margrete, s. 292 ff. 301 f. *H. Knudsen,* Danm. i Middelald., s. 81 ff. 90 f.

erhvervelser, der kun delvis og tilfældig kendes, har givet kongedømmet en stærk stilling i egnen og trængt adelsvælden tilbage.

* * *

Medens adelen og kronen således kappedes i godserhvervelser, nåede kirken og klostrene endnu videre. Roskilde bispestol ejede således ved år 1370 over 2600 sjællandske bøndergårde, Esrom kloster havde i 1497 over 300, og det er forholdsvis ret meget af dette kirkegods, der har ligget i Tisvilde-Helsinge-egnen. Inden vi går over til at se nærmere på de kirkelige institutioners indflydelse i de forskellige retninger, må vi dog kaste et blik på dem, der var den langt overvejende del af befolkningen, bønderne.

I den senere Middelalder undergår bondestandens stilling en gennemgribende omdannelse. De priviligerede stænders og kronens godserhvervelser havde til følge, at selvejernes tal skrumpede stærkt ind, medens fæsternes forøgedes, og tilmed forøgedes selvejernes forpligtelser til staten, så at skellet mellem dem og fæsterne halvt udviskedes. Som disse forhold gælder for Danmark i almindelighed, således gælder de også for Tisvildeegnen. Hvad blev der af de gamle byers samlede befolkning af adelbønder eller selvejere? Vi ser jo hele Valby og hele Annise høre under Annisegård og dernæst under kronen; hele byer af selvejere forvandles således til byer af fæstere. På samme måde kommer Holløse og Vejby under Esrom, Tisvilde under Povl Laxmand osv. Og fæsterne må svare deres herskab landgilde og yde dem hoveri. Landgilden er fast, men da den ikke mindskes i dårlige år, har den ofte været streng nok. Hoveriet er foreløbig ret lempeligt, men har dog sikkert været følt som en ubehagelig tynge.

Af Esrom klosters jordebog kan man danne sig forestilling om afgifternes og ydelsernes omfang; til vurdering af forholdene må man dog huske på tidligere tiders ringe foldudbytte. Landgilden, der består af rug, byg og havre, retter sig efter gårdenes størrelse. I Vejby gav f. eks. én gårdfæster 2 pund rug (ɔ: 6⅔ tønde), 2 pund byg (ɔ: 8 tønder) og 2 tønder havre, et par andre arvefæstere gav

halvt så meget i rug og byg, men det samme i havre, en fjerde 4 1/6 tønde rug, 5 tønder byg og af havre 8 skæpper (ɔ: efter den tids forhold 1 1/3 tønde) osv. Almindeligvis föjes for hver især følgende småredsel til: 1 lam, 1 gås, 4-6 höns, samt forpligtelse til at holde et fodernød for klosteret. I sommerskat må de Vejby gårdfæstere tilsammen desuden udrede 1 tønde smör og i vinterskat 2 fedeøksne, desuden 3 skilling lybsk og 1 »vol« æg i Påsken. Fæstebonden må endvidere køre 20 læs ved til klosteret og yde f. eks. 2 »slætdage« i høhøsten og 6 »skæredage« i kornhøstens tid, ofte 3 plöjedage eller 2 harvedage tillige. Mange fæstere — dog ikke de Vejby gårdmænd — er ovenikøbet pligtige at yde gæsteri eller afløsning derfor, enten det nu er 2-4 tønder havre eller en tilsvarende pengesum[1].

Men selv om fæsternes tal har været overvældende, får man dog det indtryk, at der i Tisvilde-Helsinge-egnen har været ikke så ganske få selvejere tilbage. I oldbrevene nævnes idelig »jordegne bønder« og »odelbønder« som vidner og som sælgere eller givere af jord, og det er ganske almindeligt, at de opføres jævnsides dem, der er »af våben«. Ligeledes fører de ofte segl, vel ikke med et adeligt slægtsvåben, men med deres bomærke. Således er der dog bevaret rester af fortidens frihed.

Om landsbyernes störrelse kan man så nogenlunde danne sig en forestilling. Udstykningen af jorderne var nu fört så vidt, at forholdene var ret faste. I Vejby havde Esrom kloster 12 gårde og 2 øde jorder. Holløse var i 1560 på 13 gårde og 1 gadehus, Tibirke omfattede 12 gårde og 1 gadehus. Det ses, at der meget almindelig har hørt abildhave til gården.

Enkelte steder har bønderne ved kysten drevet fiskeri. Gillelejes förste indbyggere var bønder. Saltbodleje, der sikkert er det nuværende Tisvildeleje, bestod i begyndelsen af nyere tid af 16 boder, hvoraf der i årlig afgift svaredes 8 tønder saltet torsk og 8 tønder tørret kuller.

At også ferskvandsfiskeriet spillede en rolle, ser man af brevenes bestandige omtale af »fiskevand« blandt gårdenes tilliggende. Der var

[1] Codex Esrom., s. 264 ff. *Erslev*, Valdemarernes storhedstid, s. 16 f.

endog særlige fiskere, som medede eller røgtede garn i åer og søer. Blandt dem, Jon Litles datter Cæcilia betænkte i sit testamente, er fiskeren Jakob, »min fordums tjener«. Sjældnere omtales jagt, og denne syssel må derfor antages at have haft langt ringere økonomisk betydning.

Skovhugsten har derimod været omfattende nok, til stor skade for eftertidens skovbrug. Man tænke blot, hvad det vil sige, at flertallet af Esrom klosters mange fæstere årlig har måttet age 20 læs ved til klosterets stegers, bageri og teglværk eller til dets ladegård! Vest for Tisvilde har skovhugsten tilmed ødelagt selve agerbruget ved at bane vej for sandflugten. Et folkesagn fortæller, at fjenden en gang gjorde indfald og tvang beboerne til at afgive en umådelig mængde af de störste ege og bøge, hvorpå flyvesandet brød frem, og et andet sagn fortæller, at en havtyr vilde tage Povl Laxmands køer på Asserbo oredrev, og da hyrden jog den bort, rodede den sandet op med sine horn[1]. Disse sagn er ikke digtede hen i vejret. Det var sandet fra de hævede strandstokke og den fordums fjordbund vesterude som voldte ulykken, og da skovenes levende mur var fældet, fik sandet frit spil.

Dette sørgelige naturfænomen ramte en bondebefolkning, der under afgifters og hoveriets forøgelse allerede var i tilbagegang. Vidnesbyrd herom har vi allerede i de spredte og tilfældige angivelser om dyrkede jorder, som blev øde. I Vejby var to af Esroms ejendomme blevne øde, da klosterets jordebog udarbejdedes (1497). En af bispestolens gårde i Sværkestorp på Halsnæs var øde i slutningen af 14. årh. Af det gods på Halsnæs, som væbneren Jens Olufsön af Ledhöje i året 1400 tilskødede Esrom kloster, siges en otting i Hågendrup og en otting i Tollerup »nu« at være blevne øde, osv. Hertil kom endelig sandflugten. Da Asserbo med tilliggende i 1560 kom under kronen, var der i Tisvilde foruden 13 gårde og et gadehus ikke mindre end *4 øde jorder,* fordelte mellem bønderne. Det var utvivlsomt sandflugtens virkninger. Snart efter kaldtes det stolte Asserbo »en liden gård«. Torup dér i nærheden havde haft

[1] *Thiele,* Danm. folkesagn II, 36 f.

16 gårde; nu havde den 6, og snart udslettedes den helt. 1605 måtte bønderne i Tibirke have stor nedsættelse af landgilden, og senere ødelagdes byen helt, så den måtte opstå fra ny og med ændret beliggenhed[1]. Sandflugten, der har gjort egnen så berömt, har således allerede i slutningen af Middelalderen drevet sit spil og gjort det trangt for de vestlige »Holmboer«. Samtidig forværredes hele bondestandens sociale og økonomiske stilling, og den energiske selvhjælp, der skulde have overvundet den truende fare, kom til at mangle. Det blev omsider regeringens sag at redde fra undergang, hvad der endnu kunde reddes.

* * *

Vi har set, at adelen ganske vist erhvervede en del gods i Tisvildeegnen; men da der kun var meget lidt af faste herresæder, og da det spredte strøgods idelig skiftede ejere, kom adelen kun i ringere grad til at sætte sit stempel på egnen. Ganske anderledes var kirken og de kirkelige institutioner i stand til at give et fast og varigt præg. Kirkebygninger, bispegods, klostergods med ladegårde, munkenes gæstninger, helgenlegendernes tryllemagt, alt dette föjer sig sammen og giver fortidsminderne både fylde og farve.

Da kristendommen trængte igennem i landet, har egnen allerede for en del været opdyrket og befolket. Medens Tis birkelund kom til at stå øde, og medens kun en enkelt af overtroisk ærefrygt sneg sig til gudens kildevæld i Tisvilde klint, kaldte allerede de små trækirker »Holmboerne« til gudstjeneste. Tidlig er dog trækirkerne ombyttede med stenkirker. Tibirke, Vejby, Valby, Blidstrup, Helsinge, Græsted og Mårum, Ramløse og Annise, alle disse kirker har partier, der må hidrøre fra 12. årh.; Helsinge kirkes ældste dele henføres endog til århundredets begyndelse, altså til kong Nils's og Knud Lavards tid.

Af ikke ringe betydning er det fremdeles, at Roskilde bispestol

[1] Cod. Esrom. s. 273. Script. rer. Dan. VII, 51. *Wegener,* anf. afh., s. 249. *N. Pedersen,* Tibirke kirke, s. 29 ff.

fra gammel tid havde besiddelser på denne egn, fremfor alt Ramløse.

På det bakkenæs, der hæver sin ryg over enge og moser og skyder sig frem mod Arresøs nordøst-rand, ligger Ramløse med sin vide udsigt ud over søens store flade og op imod Tibirkebakkernes mørke lyngskrænter og Tisvilde Hegns trætoppe. Ramløse har fra gammel tid været en bispelig gård, og vi skal senere høre om, hvorledes en af Roskildebisperne blev overfaldet og nedhugget her (o. 1142). Gården styredes af en bryde eller foged, og det var efterhånden ansete mænd, der beklædte denne stilling. Ved år 1170 havde Absalon en bryde i Ramløse, som hed Konrad og efter navnet at dömme var en Tysker. Ved år 1195 nævnes bryden Avte. Ovenfor (s. 16) er anført nogle af bispestolens lensmænd i Ramløse i 14. og 15. århundred; de tilhører adelsslægter.

Vedrørende godsets omfang kan vi søge oplysning i Roskildebispens jordebog fra 1370, som på dette punkt giver udskrift af »en gammel træbog«; optegnelserne går således langt tilbage i tiden, til midten af Middelalderen. Det ses da, at der til Ramløse gård hørte meget jord og mange bønder: selve byen Ramløse med ikke mindre end 8 bol — en almindelig bondegård var på 1/3 bol — og med 20 landboer eller gårdfæstere foruden »gårdsæder« o: husmænd, endvidere møllen i Ramløse, som dog på den tid, da jordebogen udarbejdedes, lå øde hen, fremdeles 2 bol i Ågerup, 6 øre jord (antagelig = 3-6 gårde) i Togerup, en mølle i Højbjerg ved Helsinge og noget gods i Björnstorp (Strandbørstrup i Søborg sogn).

I landgilde gav Ramløses gårdfæstere fra gammel tid 10 mark penge. En mark penge var oprindelig = 1 mark sølv, hvilket vil sige omtr. 36 kr. i ren sølvværdi, men da pengene havde omtrent 6 gange så megen købeevne, må sølvmarken omsættes i godt 200 kr. af vor tids penge; imidlertid var penningen, der udmøntedes, ikke længer rent sølv, og i slutningen af Valdemarstiden gik der allerede 3 mark penge på 1 mark sølv. Efter dette har de Ramløse bønder betalt omtr. 700 kr. i landgilde. Men dermed slap de ikke: i ledingsafgift gav de desuden 7 mark penge, og for retten til at

lade kvæg græsse i oredrev og enge gav de 12 øre korn, hvilket i slutningen af Valdemarstiden har svaret til 3 mark sølv eller 9 mark penninge. Ramløses gårdsæder gav for samme græsningsret 5 øre penge. Bispestolens to bryder i Ågerup gav for deres kvæg 2 mark penge, Björnstorp 1 mark penge, møllen i Højberg 1 mark korn (ɔ: 6 mark penge). De tilhørende tiender af Vinderød, Ramløse, Valby, Mårum, Søborg og Græsholt (ɔ: Græsted) kirker udgjorde fra gammel tid 5 mark penge. Det er da efter tidens forhold anselige indtægter, bisperne har haft af Ramløse med tilliggende.

På Halsnæs havde bispestolen også besiddelser, om end mindre værdifulde end Ramløse. De samledes om hovedgården Tummatorp ɔ: Tømmerup i Torup sogn. Men medens Ramløse var på 8 bol, var denne hovedgård kun på 1/2 bol, altså svarende til en almindelig større bondegård, og ydede i afgift 6 pund korn ɔ: 20 tønder rug eller 24 tønder byg. De øvrige besiddelser på Halsnæs var: 4 andre gårde i Tømmerup, hver på 1 øre jord, 4 gårde i Hald, de 2 på 2 øre jord, de 2 på 1 øre jord, 5 eller 7 gårde i Sværkestorp (Sverkilstrup), hver på 1 øre jord (1 var øde), 1 gård i Togörpmagle på 2 øre jord og 1 i Togörplille på 7 ørtug i skyld (Torpmagle og Torplille). Om kong Valdemar Atterdags mærkelige fremfærd overfor Halsnæs bispegods er der allerede fortalt[1].

End mere har klosterverdenen fået indflydelse i Tisvilde-Helsinge-egnen.

Nogle af disse vidnesbyrd om klostres godserhvervelser er mere spredte og tilfældige. Således havde St. Peders kloster ved Næstved en gård i Hemmingstrup (Valby sogn) og erhvervede 1320 en ejendom i Karsemose med tilhørende abildgårde. Et andet træk er dette, at den svenske hertuginde Ingeborg til Halland og Samsø, der i Danmarks opløsningstid sad som herre på Søborg, hævdede at have patronatsret til Torup kirke på Halsnæs og skænkede denne kirke til St. Agnete kloster i Roskilde (1336), og klosteret ses virkelig at have »udlejet« dette præstekald. I denne sammenhæng

[1] Script. rer. Dan. VII, 51 f. Ovenfor s. 20.

kan man også anføre, at St. Jörgens gård i Roskilde har haft den længst forsvundne gård Rorup på Halsnæs, indtil den overdroges hr. Peder Oxe af Asserbo [1]. Ved disse og andre lignende småtræk skal der dog ikke dvæles, da de ikke har fået större betydning for egnen.

Væsenlige historiske minder er derimod knyttede til den måde, hvorpå de to nordsjællandske klostre Esrom og Æbelholt gjorde sig gældende helt oppe i disse nordlige egne, og til det forsøg, der blev gjort på grundlæggelsen af et eget kloster i denne udkant, nemlig Asserbo.

* * *

ESROM KLOSTERS tilblivelse kan sættes til omtrent 1143 og går således tilbage til Erik Lams dage, da klostervæsenet i Danmark begyndte at tage opsving. Ærkebiskop Eskil, der blev den störste banebryder i Danmarks kirkelige udvikling, var klosterets grundlægger. Den skönne plet ved den store søs nordende har tiltalt ham, kranset som den var af eng og skov og ved sit fiskerige afløb særlig skikket til et samlag for munke. Men godset hørte til »kongelev«, der ikke kunde afhændes. Kong Erik havde imidlertid ganske underordnet sig den store kirkehøvding, og i dette som i flere andre tilfælde var han ikke bange for at afstå krongods, hvor meget det end stred imod dansk retsskik. Esrom blev overdraget Eskil til gudeligt brug, og ærkebispen gav til gengæld kongen noget af sit fædrenegods. Hertil lagde Eskil straks andet gods, særlig Villingerød nord for Esrom. Villingerød var også oprindelig krongods, et ryd i den store skov Ørved; men Erik Lam havde skænket godset til sin yndling, den fordrevne biskop Herman, og Eskil erhvervede det af hans arvinger. En sønnesøn af Herman, Lundekanniken Florentius, bestred senere handelens retmæssighed, men faldt dog til sidst til föje.

Esrom indrettedes først som Benediktinerkloster. Men Eskil var imidlertid kommen i forbindelse med Bernard af Clairvaux og ind-

[1] Script. rer. Dan. IV, 350. 361. 399. H. Knudsen, Danm. i Middelald. s. 97. 103 f.

førte da fra hans berömte kloster Ciscerciensermunke til Esrom. Dette blev af stor betydning for Danmark, der hidtil kun havde haft et mindre Cistercienserkloster i Skåne (Herrisvad), og særlig af stor betydning for Nordsjælland. Med Cistercienserne trængte et nyt tankesæt sejrrig frem. Større inderlighed og dybere alvor greb sindene. Men også på anden måde blev Cistercienserne kulturbærere og kulturspredere; de førte an i agerbrug og havebrug, og de udnyttede fiskerigdommen bedre, end man hidtil havde gjort; senere blev de udmærkede teglbrændere (»munkesten«).

Grunden var lagt til Esrom klosters jordegods. Men det gjaldt at udvide det. Grib skovs mægtige tykning lagde hindringer i vejen for större erhvervelser langs Esrom søs vestkyst; Nøddebo blev klosterets eneste ejendom på denne kant. Bestræbelserne for at forøge klosterets tilliggende måtte derfor særlig vende sig dels mod landet øst for søen, dels mod egnene i nord og vest, altså netop hen imod Tisvildeegnen, og her opnåedes da også et rigt udbytte.

Det kan nævnes, at Eskil dels ved køb, dels ved mageskifte erhvervede Asserbo og skænkede Esrom kloster dette gods, og at kong Valdemar I til klosterets ejendom Villingerød lagde den nærliggende skov Villingehoved. Nær selve Esrom erhvervedes en mængde steder, som Havreholm (6 gårde), Kidistorp, Soderup, Sode mølle, Krakedal, Hallendrup osv., der til dels slet ikke findes nutildags, og Absalon skænkede klosteret bispetienden af den nærliggende Esbønderup kirke.

Snart fik klosteret imidlertid en hovedejendom nær ved selve Tisvilde, nemlig Holløse. Hvorledes denne erhvervelse skete, véd vi ikke; men den må have fundet sted omtr. 1191. Pave Clemens III udstedte nemlig et privilegiebrev for Esrom den 16. Marts 1189, hvori Holløse ikke nævnes, og et nyt privilegiebrev 5. Marts 1193, som blandt klosterets ejendomme nævner »Holløse med alt tilliggende«. Af ærkebiskop Anders Sunesöns og biskop Peder Sunesöns stadfæstelsesbreve fra 1211 ser vi, at klosteret af dette gods havde oprettet en ladegård *(grangia)* med vidtstrakte jorder, græsgang, skov osv. Her var altså knudepunktet for klosterets besiddelser i denne

egn, og her sad vel til stadighed et par af klosterbrødrene som tilsynshavende med gårdens styrelse, indtil hele Holløse mageskiftedes til Povl Laxmand og kom ind under Asserbo gods (1495).

I det nærliggende Vejby fik Esrom senere lidt efter lidt så mange ejendomme, at denne store landsby til sidst næsten helt kom under klosteret. Begyndelsen blev gjort, da Olav Haraldsön Litle testamenterede Esrom sit gods i byen med tilhørende skov, og hans enke, fru Cæcilia, stadfæstede gaven (1279); så megen vægt tillagde hun denne sag, at hun lod junker Jakob (den senere så bekendte grev Jakob af Halland), Jon Litle og andre af rigets förste mænd bekræfte aktstykket og vedhænge deres segl. Fortsættelsen kom snart og hidrørte fra samme slægt. 1299 tilskødede nemlig Jon Little Esrom kloster alt sit gods i Vejby foruden gods i Langerød (Asminderød sogn) og Kollerød (Lynge sogn). 1339 erhvervedes dertil fra ridderen Peder Mogensön en brydegård i Vejby med 4 hosboende gårdsæder og med enge, agre, græsning og skov. 1354 skænkede kanniken Jens Jakobsön i Århus, til sine forældres og sin egen sjæls frelse, sit gods i byen. Få år efter gav bonden Torbern Pedersön på dødslejet Esrom kloster sin halve hovedlod i Vejby med huse, ager, eng osv., og selvejerbønderne Nils Pilt og Jakob Bodilsön af Ammindrup, som gennem deres hustruer var hans arvinger, tilskødede da klosteret denne ejendom (1358). I året 1415 gav endelig præsten Asser Olafsön i Blidstrup klosteret sin gård i Vejby for sin og sine forældres sjæl. I 1497, da klosterets jordebog udarbejdedes, oppebar klosteret afgifter og ydelser fra 13 gårdfæstere i Vejby, hvoraf de 3 betegnes som bryder, og desuden fra en enke; denne enke og en af gårdmændene havde øde jorder, men svarede dog afgifter i korn, om end mindre end de andre. I landgilde modtog Esrom kloster fra Vejby: 55 tønder og 5 skæpper rug, 57 tønder og 2 skæpper byg, 22 tønder havre, 9 lam, 9 gæs, 45 høns. De tre bryder gav ikke lam og fjerkræ; i stedet ydede de 2 af dem hver en skilling grot, den tredje 1 tønde smör. I samlet sommerskat havde klosteret desuden 1 tønde smör og i vinterskat 2 fedeøksne. Desuden måtte hver fæster årlig holde 1 fodernød for klosteret og yde

2 slættedage og 6 skæredage samt age hver især 20 læs ved; endelig måtte de tilsammen yde 3 skilling lybsk og 1 ol æg i Påsken.

Men også i en tredje tilstødende by blev Esrom kloster herre over næsten al grund, måske det hele. Det var Tisvilde. Det begyndte med, at fogeden på Søborg, Povl Hvid, i 1286 gav alt sit gods i Tisvilde med huse, abildhaver, enge, ager, græsning, afgrøde og alt løsøre, imod at få Esroms besiddelser i Grimstrup. 1353 skænkede Jakob Øpesön af Asserbo Esrom kloster et jordstykke i Tisvilde, og 1357 pantsatte han klosteret en gård sammesteds med huse, ager, enge, skov, græsning og alt andet tilliggende for 12 mark sølv, kølnsk vægt. En anden gård havde bonden Frænde af Tisvilde i 1355 pantsat klosteret for 8 mark sølv. En borger i Helsingør, der var gift med Frændes datter Kirsten, arvede senere den pantsatte gård, men skænkede den til klosteret (1389). De øvrige godserhvervelser i Tisvilde kan vi ikke følge; men visst er det, at Esrom kloster hen i 15. århundred havde 12 gårde i byen og vistnok dermed hele Tisvilde, indtil alle 12 gårde i 1497 mageskiftedes til Povl Laxmand.

Når det huskes, at Tisvildes, Vejbys og Holløses jorder støder sammen, må man sige, at det er et stort sammenhængende gods, Esrom kloster har vundet sig i denne egn. Det må have været et almindeligt syn at se munkene i den hvidgrå Cistercienserkutte færdes her.

Men foruden dette sluttede gods havde Esrom en mængde strøgods i vid omkreds.

Ved år 1300 var der på egnen to velstående brødre, der begge var præster, Nils Attesön i Blidstrup og Atte Attesön i Tibirke. De stod i venskabelig forbindelse med Esrom kloster. Dér var deres forældre stedte til hvile, og dér ønskede de selv at jordes. Ved testamente af 12. maj 1300 skænkede da hr. Nils klosteret sit gods i Lyshöj, Unnerup, Dönnevælde og Ørby, medens 10 mark penge skulde gå til Blidstrup kirkes udbedring. Efter Nils's død skænkede Atte først én gård i Lyshöj (1301) og dernæst en anden gård sammesteds tilligemed en vindmølle. Besiddelserne i Dönnevælde forøgedes 1398, da Peder Lykke, den gang ærkedegn i Ros-

kilde, senere ærkebiskop af Lund, mageskiftede sit fædrenegods her, der bestod af 3 brydegårde, til Esrom kloster, idet han som vederlag fik klosterets gods i Tranegilde. Da jordebogen udarbejdedes (1497), lå den ene af Dönnevælde-gårdene øde.

I Græsholt (nu Græsted) fik Esrom kloster også gods, takket være Jakob Herbjörnsön. Denne adelsmand oprettede testamente i året 1299, hvorved han gav hver af kirkerne i Holmbo herred 1/2 mark penge (ɔ: omtr. 36 kr.), hver præst ved disse kirker 2 øre penge — dog hr. Nils ved Valby kirke 1/2 mark — og hver diakon eller degn ved kirkerne 1 øre penge, ɔ: omtrent 9 kr. i nutidens penge. I Esrom kårede han sig gravsted; til gengæld testamenterede han klosteret 20 mark penge, for at det dermed kunde udkøbe hans arvinger af hans gods i Græsholt. Klosteret kom virkelig i besiddelse af gården, som det ses af jordebogen 1497; her kaldes byen »Græste«, ɔ: Græsted.

Ridderen Nils Lavesön til Klausholm i Jylland tilskødede i 1465 Esrom kloster sin gård Tynkerup i Græsted sogn for noget af klosterets gods i Uvelse, Uggerløse osv. Klosterets foged på denne gård ydede i følge jordebogen 6 skilling grot og gæsteri. Tynkerup er senere forsvundet.

Århuskanniken Jens Jakobsön, der i 1354 havde skænket Esrom sit gods i Vejby, solgte til klosteret sine 3 gårde, i Bannebjerg (Valby sogn), Pårup (Græsted sogn) og Saltrup (Esbønderup sogn), med alt tilliggende af huse, agre, enge, græsgang. For dette gods skulde han have 20 mark rent sølv, kølnsk vægt. Klosteret slap imidlertid billigere til godset, idet Århuskanniken ved brev af 24. Juni 1359 *skænkede* Esrom de 3 gårde med tilliggende, til sjælefrelse for sine forældre og ham selv. Gården i Saltrup havde han for øvrigt tidligere pantsat til klosteret. Jordebogen viser, at Esrom havde 3 fæstere i Saltrup, men kun én hvert af de andre nævnte steder. Om godset i Bannebjerg oplyses der, at det udgjorde en fjerdedel af al Bannebjergs jord, fraregnet Valby kirkes lod.

I Sletteholt (nu Sletelte) i Valby sogn havde Esrom allerede för 1211 og endnu på jordebogens tid et ikke ubetydeligt gods,

bestående af 2 gårde; den ene fæster svarede 3 1/3 tønde rug og 4 tønder byg, den anden det dobbelte; hver især gav 1 lam, 1 gås og 4 höns, samt i afløsning af gæsteri 5 tønder havre, og hver af dem måtte føde et fodernød for klosteret, køre 10 læs »teglved« og yde 2 slættedage og 6 skæredage.

I Ejlstrup og Nellerød ved Mårum havde klosteret også godser. En gård i Ejlstrup mageskiftedes ganske vist til Æbelholt 1493, men Esrom havde dog en mindre ejendom tilbage i denne by.

I Søborg by fik Esrom kloster en gård tilskødet af enken Gyde Løch ved hendes sön Peder Løch og datter Thyre Jeps (1405), men må senere have afhændet denne ejendom, da den ikke nævnes i jordebogen.

I Fjællenstrup mellem Søborg og Gilleleje fik Esrom ligeledes en gård, der havde tilhørt væbneren Peder Sten til Favrholm. Denne adelsmand skænkede sin gård i Fjællenstrup med mark og eng, skov, fægang og fiskevand osv. til Esrom og Æbelholt klostre, imod at blive indskreven i klostrenes bönnebøger (1493); men endnu samme år afstod Æbelholt sin halvdel af godset til Esrom, imod at få en af Esroms ejendomme i Ejlstrup.

I Kolsbæk (Blidstrup sogn) fik Esrom 1494 en gård tilligemed en gård i Vassingerød (n. v. for Farum), som Æbelholt kloster afstod imod at få Esroms gods i Ølsted.

Også til Halsnæs udstrakte Esrom kloster sine besiddelser. Da dronning Margrete i 1399 havde erhvervet Annisegård med alt tilliggende af ridderen Nils Avesöns arvinger, skænkede hun heraf klosteret ejendommen Evetofte, der udgjorde 3 bol, og en gård i Hågendrup, »for hendes herres (ɔ: kong Håkons) og hendes egen og deres faders og moders og forældres og deres söns (ɔ: kong Olufs) sjæle«. Ved brev af 14. Febr. 1400 tillod dog abbed Salomon og hele broderkonventet i Esrom dronningen at nyde indtægten af godset for livstid imod at svare 1 mark korn årlig i landgilde. Godset afhændedes senere og hørte på jordebogens tid ikke længer til Esrom. Men samme år 1400 gav provst Jakob Knudsön af Roskilde for sin og sine forældres sjæle Esrom kloster 1 gård i Tolle-

rup og 3 gårde i Hågendrup, som han nys havde afkøbt væbneren Jens Olafsön til Ledhöj (Ledöje). Dette gods forblev i klosterets eje. Men allerede ved overdragelsen var en af Hågendrupgårdene øde, og således henlå den endnu 1497, da klosterets jordebog udarbejdedes.

Øst for Arresø havde Esrom bl. a. 2 gårde i Torderup, der hørte til klosterets ældste erhvervelser, samt 7 gårde i Huseby og 7 gårde i Skederød (Skærede); de sidste 14 gårde var en gave fra Nils Grevesön i begyndelsen af 13. århundred, og hver især ydede i landgilde $3^1/_3$ tønde rug og 4 tønder byg, desuden en pengeafgift.

Endelig havde klosteret også udvidet sine indtægter og ejendomme i den nærmeste omegn. Hertuginde Ingeborg, der sad som herre på Søborg, gik til værks med Esbønderup kirke ganske på samme måde som nogle år senere med Torup kirke på Halsnæs (se ovenfor s. 27). Da præsten, hr. Mikael, var død (1331), hævdede hun, at hun havde patronatsret til Esbønderup kirke, og i kraft heraf overdrog hun Esrom kloster denne kirke, hvorpå Roskildebispen for sit vedkommende annekterede kirken til klosteret. Senere stadfæstede Kristoffer af Bayern og Kristjern I. denne ordning. I selve Esbønderup by havde klosteret derimod ikke jordegods för 1496, da kong Hans overdrog Esrom hele byen, bestående af 6 gårde. Hermed fulgte da 1 gård i det nærliggende Sibberup, hvor klosteret havde haft gods siden slutningen af 12. årh., 1 gård i det nærliggende Hallendrup, hvor Esrom også forud havde besiddelser, og 2 gårde i Saltrup, hvor Esrom jo siden midten af 14. årh. havde haft nogle gårde. I det ligeledes nærliggende Boserup havde klosteret allerede i 1291 faaet en ejendom med huse, abildgård, mark og skov, eng og græsgang; det var Knud Røds hustru, fru Margrete, der skænkede klosteret dette gods, ramt af sygdom, men ihukommende velsignelsen ved enkens skærv; ingen mindre end ærkebiskop Jens Grand, Roskildebispen Jens Krag og den berömte Jon Litle stadfæstede gaven.

Sidst i 15. årh. havde Esrom kloster i alt mindst 87 gårde i den egn, vi taler om her, og mange af dem har haft meget betydeligt

tilliggende. Men da var netop Holløse, som bestod af 13 gårde, foruden et gadehus, afhændet til Povl Laxmand. Vi kan således sige, at Esrom kloster i den nordlige del af Holmbo herred samt på Halsnæs er nået til at være ejer af omtr. 100 gårde med andel i enge, skov og fiskevand og med flere møller[1]. Med fuld ret kaldtes Esrom et herrekloster; det var på den tid i virkeligheden en af Danmarks største herregårde.

En medbejler i de nordsjællandske egne fik Esrom kloster, da ÆBELHOLT KLOSTER grundlagdes. Der kunde derfor også opstå rivninger mellem de to stiftelser; men i det hele var forholdet dog godt, og der viste sig ofte frugtbart samarbejde mellem dem.

Det er ikke stedet her at fortælle Æbelholt klosters historie; kun vedrörende klosterets tilblivelse vil det være rigtigst at give en lille oversigt. På Eskilsø i Roskilde fjord var der et lille samlag af kanniker; men det var udartet, og Absalon vilde have det omdannet og höjnet. Den rette mand til denne gerning fandt han i Pariserkanniken Vilhelm, hvis lærdom og ildfulde iver for kirkens renhed han havde lært at skatte under studierne i Paris. Han indkaldte da Vilhelm og gjorde ham til abbed på Eskilsø (1165). Den modgang, Vilhelm havde på den afsides ø, kunde dog knække modet selv hos den mest viljestærke. Kannikerne fortrædigede ham, ja stod ham endog efter livet, og stedet var i sig selv så ugunstigt til en klosterstiftelse, at man ligefrem led nød. Omtr. 1175 flyttedes samlaget da til Tjæreby (vest for Hillerød), som Absalon iforvejen havde skænket til Augustinerkannikernes støtte. Absalon bød nu bønderne i Lyngby og Helsinge køre sten til klosteret; men for øvrigt ses det, at klosterets stenkirke först blev færdig 1210; indtil da måtte man nöjes med en trækirke. Det ny kloster fik navnet Æbelholt, og det hørte snart til de største i Danmark. Her boede 25 kanniker, og takket være Vilhelms storladne godgörenhed bespiste man daglig 100 fattige. Herfra udfoldede den store abbed sin betydningsfulde gerning som forkæmper for de kirkelige tanker og for kulturforbindelsen med Frankrig, og her samlede han skarer af lærlinge om sin lærestol,

[1] Codex Esromensis. Om Holløse jfr. Ann. f. nord. oldkyndigh. 1851, s. 249.

blandt dem Peder Sunesön. Efter sin død (1203) regnedes han for helgen, og 1224 fulgte pavens helgenkåring.

Abbed Vilhelms ry både i levende live og efter døden bidrog væsenlig til at Æbelholt kunde kappes med Esrom med hensyn til indflydelse i Nordsjælland og dermed også i Tisvilde-Helsinge-egnen. Tidlig blev der da også lagt bred grund til Æbelholts økonomiske støtte.

Absalon skænkede abbed Vilhelms kloster bispetienden af Helsinge, Annise, Alsønderup og Kræjme kirker, og Peder Sunesön föjede hertil bispetienderne af Blidstrup, Vejby og Tibirke kirker som vederlag for klosterets gods i Kagerup ved Gribskov; dette var skænket Æbelholt af Peders broder Laurens, men bispen ønskede at erhverve det tilbage til slægten. Da Sorø kloster senere vægrede sig ved at bidrage til Tibirke og Vejby tiender af sin ladegård Asserbo og sit gods i Vejby, og Esrom kloster ligeledes nægtede at svare tiende til Vejby af sin ladegård Holløse, fældede Roskilde biskop og domkapitel dom i sagen og tilkendte Æbelholt tienderne som klosterets lovlige ret (1446).

Vedrørende Æbelholts godserhvervelser i Helsinge-Tisvilde-egnen må vi först bemærke, at klosterets brevbog er mindre vel bevaret og mindre heldig udgivet end Esrom klosters brevbog. Værdifulde historiske efterretninger kan derfor være tabte; men der foreligger dog så righoldigt et stof, at vi får et tydeligt billede af Æbelholts fremgang også på denne kant.

Först må det fremhæves, at Æbelholt lige op ad Esroms godskompleks i Tisvilde-Vejby-Holløse fik betydelige ejendomme i Mynge og Valby øst for Vejby og i Ørby og Laghöj (Lagø) syd for Vejby, desuden i Helsinge med nærmest liggende småbyer og flere andre steder i egnen.

I Mynge skænkede Grimolf Ulfsön 1185 Æbelholt kloster alt sit gods, bestaaende af 1 bol med tilliggende, imod at han fik gravsted i klosteret og brødrene årlig fejrede en messe for ham og hans forældre. 1261 skænkede Peder Hvid — for at lindre sine forfædre i Skærsilden — sin gård i Mynge med enge, agre, abildgård og alt

andet tilliggende, nært og fjernt. 1484 mageskiftede Karine Krumpensdatter, Jes Yses efterleverske af Husum, sin mødrenegård i Mynge til Æbelholt kloster. Af kong Hans synes klosteret endelig at have erhvervet en gård i Mynge, som Bo Ys havde fået med sin hustru Bertha Eggersdatter og i 1488 overladt til kongen. Dermed har formodenlig hele Mynge været under Æbelholt.

Valby er muligvis erhvervet allerede i abbed Vilhelms dage. Af pave Gregor IX.s stadfæstelsesbrev fra 15. Juni 1241 fremgår det, at hele Valby med agre og enge da tilhørte Æbelholt.

I Ørby begyndte godserhvervelserne senere; men de fik efterhånden et stort omfang. 1285 skænkede Ingerd, Barvid Anderssöns efterleverske, Æbelholt kloster bl. a. et större jordstykke i Ørby. 1384 skænkede Nils Anderssön af Ørby og hans hustru Kirsten Nilsdatter for deres og forældrenes sjæle alt deres gods sammesteds, nemlig deres sædegård og en grund, kaldet Hovedtoft, tillige med enge, skov, fiskevand og alt tilliggende. 1468 gav Anders Pedersön af Ellinge en gård, han havde erhvervet i Ørby, til Æbelholt, »fordi han havde haft klosterets gods i Helsinge i mange år og deraf haft stor gavn og nytte«. 1487 mageskiftede Povl Laxmand 2 gårde i Ørby, som han havde købt af provst Odde Hanssön i Roskilde, til Æbelholt og fik i stedet klosterets ejendom Höjsager ved Asminderød. Kong Hans erhvervede fra hr. Peder Sten til Favrholm 1 gård i Ørby og 1 gård i Hesselbjerg (1485) og synes at have overladt dem til Æbelholt.

I Hemmingstrup, Valby sogn, tilskødede Anders Olssön i begyndelsen af 16. årh. Æbelholt kloster gård og gods med alt tilliggende.

I Laghöj (Lagø) havde Æbelholt allerede för 1241 en gård. 1497 skænkede den »velbyrdige svend« Sten Ebbesön klosteret sin mødrenegård sammesteds med alt tilliggende.

I Helsinge havde Æbelholt allerede för 1193 1 bol med tilhørende agre, enge og skov. 1222 (hvis det da ikke skal være et senere år) gav sognepræsten i Helsinge, Trym Laurenssön, klosteret alt sit gods sammesteds, for sin og sine forældres sjæle; det var 1

gård og 7 boslodder, hver med sin gårdsæde (husmand). Pave Gregor IX.s stadfæstelsesbrev af 1241 nævner ikke gods i Helsinge; men da kan klosterets første gods i denne by være afhændet og det ny endnu ikke erhvervet. Jeg tror nemlig ikke, at året 1222 for pågældende oldbrev er rigtigt; og Trym var præst i Helsinge i det mindste endnu i 1241 og kan således efter udstedelsen af pavebrevet fra dette år have skænket sit gods til klosteret. Væbneren Bo Paris, der omkring år 1400 boede i Helsinge, gav klosteret gods, dog ikke i denne by, men langt derfra, i Udlejre.

I Nejlinge gav Gunild Bosdatter med sine brødre Peders og Agges samtykke klosteret sin lod; gavebrevet er uden år, men antagelig fra 13. årh.

I Ammindrup gav Gunni Jonssön for sin og sin afdøde hustrus sjæl alt sit gods, nemlig 1 gård med tilliggende (1241); vidner var sognepræsten Trym i Helsinge og Agge Svensön Pibestok.

I Nellerød gav Ludger Hagensön klosteret gods (1249), og i Ejlstrup havde klosteret også ejendomme; et brev af 18. Juni 1455 bevidner nemlig, dels at Kirstine Gnibes skænkede Æbelholt al sin ret til en gård dersteds, dels at Jens Nilssön i Ejlstrup gav klosteret 5 penninge skyld til evindeligt eje for den jord, han havde haft af klosteret, men ikke svaret landgilde af i mange år. 1493 erhvervede Æbelholt en gård sammesteds, som hidtil havde ligget under Esrom kloster.

Ligesom Esrom erhvervede Æbelholt en gård i Søborg; den var en gave fra Tue Bager for hans og hans forældres sjælefred. Gaven stadfæstedes 1446 af hans frænde Peder Ebbesön, der ligeledes var borger i Søborg.

I Holt, Græsted sogn, havde Æbelholt kloster fra sin første tid en gård med tilliggende.

I Hesselbjerg op imod kysten, nær ved det nuværende Rågeleje, skænkede Jens Sæmendssön 1377 alt sit gods med huse, agre, enge, skove, fægang, fiskevand og alt andet tilliggende. Gaven stadfæstedes senere af hans dattersön Jens Pibestok (1400). Senere synes kong Hans at have forøget klosterets gods her.

Også i Kolsbæk fik Æbelholt gods, som det erhvervede af Es-

rom (1494). Gården har været betydelig; i landgilde svarede den nemlig 6²/₃ tønder rug, 8 tønder byg, 15 skilling grot, 1 lam, 1 gås, 2 höns og ydede desuden 6 skæredage, 2 lemænd, 20 læs ved og 1 fodernød hvert år at holde.

Ved Arresøs østside havde Æbelholt fra Absalons dage hele byen Næved eller Næteved, nu Nejede (Alsønderup sogn), med skove, enge og de såre indbringende fiskerier. Det falder udenfor vor ramme at følge klosterets ejendomme videre syd på langs Arresø, hvor flere af dets vigtigste besiddelser lå. Bar den store sø ved Grib skov Esroms navn, så kunde den dobbelt så store Arresø egenlig godt være opkaldt efter Æbelholt, der med forkærlighed strakte sine godserhvervelser langs dens bredder og havde fiskepladser her.

På Halsnæs havde Æbelholt fra sin første tid gods i Tollerup. 1253 gav Margrete Mathisdatter af Hald for sin og sin mand Thrugils' sjælefrelse alt sit gods på Halsnæs til Æbelholt; det var 1 gård i Hald og 1 gård i Hågendrup. Gården i Hald pantsatte klosteret senere, men indløste den atter 1367 fra ridderen Mathis Ketelhod[1].

Desværre er der ikke bevaret nogen jordebog for Æbelholt kloster, hvoraf vi vilde kunne få et samlet overblik over störrelsen af klosterets godser i Tisvilde-Helsinge-egnen. Men det tör antages, at jorderne ikke har været så meget mindre end Esrom klosters.

At både Cistercienserne fra Esrom og Augustinerkannikerne fra Æbelholt ved deres færden i egnen har øvet stor indflydelse, derom kan der ikke være tvivl. Minder herom er Munkerup ved Nakkehoved og Munkehöj ved Togerup. I 12. århundred har begge samfund virket til at uddybe kristendomsopfattelsen og modarbejde gammel hedensk skik og tankegang, som kunde holde sig med sejhed ude på landet. Men munkene er også blevne læremestre i agerbrug og fremfor alt i havebrug. Hellig Vilhelms lærlinge skal have lagt stor vægt på dyrkning af urter, og Cistercienserne kappedes med dem i at opelske frugttræer. Når oldbrevene fra tidlig tid viser os, at der har været abildhaver ved bøndergårdene i denne egn, da har

[1] Æbelholt klosters brevbog, Script. rer. Dan. VI, 132 ff. H. Knudsen, Danm. i Middelald. s. 96 f. 102.

vi sikkert udbyttet af munkenes virken for havebrugets fremme. Og vedrörende bøndergods, der hørte til Æbelholt, hører vi fra »Abbed Vilhelms levned«, at man allerede ved år 1200 havde urtehave, bl. a. med roer (jfr. nedenfor s. 47).

* * *

Det så et par gange ud til, at Tisvildeegnen skulde få eget kloster; men det blev kun til et kortvarigt forsøg: Asserbo, — og en ikke udført plan: Annise.

Om ASSERBO eller, som det oprindelig hed, Asvardebod er det allerede fortalt, at Eskil dels ved køb, dels ved mageskifte erhvervede sig dette sted og overlod det til Esrom kloster. Imidlertid ønskede Eskil også at anlægge klostre af andre munkeordener, der da havde ry trindt omkring og særlig i Frankrig, det kirkelige opsvings bedste hjemland. Bl. a. stod han i forbindelse med Petrus Cellensis, der da var abbed for St. Remi i Reims, og gennem ham søgte han at få franske Kartöjsermunke indkaldt.

Klosteret *la Chartreuse,* hvorefter dette munkesamfund har navn, lå i en trang Alpedal og hørte ikke til de store og godsrige stiftelser. Men dets grundlægger, kanniken Bruno fra Köln († 1101), havde gennemført en så streng levevis, at intet andet klosterliv kunde opvise magen dertil: munkene tilbragte deres dag med vidtdrevne spægelser, de smagte aldrig kød, og de gik tavse imellem hverandre, uden en hilsen; ved deres gudstjeneste var sangen næsten udelukket. Derfor var Kartöjserne ærede og beundrede, og Eskil vilde ikke blandt sine klosterstiftelser undvære dette gravalvorlige samfund. Abbed Peder i Reims henvendte sig derfor til Kartöjsernes priorer og forestillede dem, at der var en rig høst i Danmark for Kartöjsermunkene. Absalon, der i Frankrig havde fået stærk påvirkning af den ny kirkelige kultur, greb nu ind og blev klosterets egenlige grundlægger. Ved at give Esrom kloster sit gods i Ørved tilbyttede han sig gården Asserbo, der vistnok tidligere havde tilhørt hans slægt, og da de franske Kartöjsere under broder Rogers ledelse kom til landet, anviste han dem bolig på dette sted (o. 1163).

Så færdedes da de tavse munke ved afløbet fra Arresø, klædte i de hvide kutter, der skulde være et billede på sjælens renhed. Men hvor megen vægt de end lagde på streng levevis, blev dette opholdssted dem dog *for* strengt. Vestenvinden strøg hen over det flade land foran Asserbo, og boligerne var dem et utilstrækkeligt værn mod det kolde vejrligt. Fremmede for landets sæd og skik og ukendte med det agerbrug, der kunde drives i Norden, havde de vel også vanskeligt ved at finde tilstrækkeligt til livets ophold, især da de ikke turde røre kødspiser, og deres tungemål hindrede dem i at virke blandt de omboende. Hvad dette måtte føre til, siger Sorømunkenes optegnelser klart og fyndigt: »Kort sagt, da disse brødre grundigere havde undersøgt stedets beskaffenhed, klagede de til sidst over, at en ejendom af denne art overhovedet ikke egnede sig som bosted for dem; de forlod derfor landet og drog hjem«. Mere blev der altså ikke af den bugnende høst, som var forjættet Kartöjserne i Danmark!

Efter danske forhold har Asserbo dog den gang ingenlunde været nogen ringe ejendom. Det ses af det mageskifte, Absalon nu iværksatte vedrörende det forladte kloster. Tidligere havde Absalon skænket sin slægts berömte kloster, Sorø, sin del af byen Ondløse, og det øvrige af denne by købte Sorø-munkene selv for 52 mark sølv. Nu vurderedes hele Ondløse og Asserbo gods lige. Absalon overdrog nemlig Sorø kloster sin ejendom Asserbo med vandløbet Tovebæk og fik til gengæld af klosteret byen Ondløse med alt tilliggende; da han senere blev ærkebiskop, overlod han for øvrigt atter sit yndlingskloster denne by.

Ved Asserbo lå imidlertid det såkaldte Asserbo Fang. Ordet »fang« bruges om den samlede udmark, der knyttes til en gård eller by, idet nyt land tages ind og helt eller delvis bringes under kultur; det forekommer — som oldbrevene viser — også ved andre byer i Tisvildeegnen. En lille by, der var opstået på Asserbo Fang, ejedes dels af Absalons fætter Sune Ebbesön, dels af en Thorbern, der formodenlig er den samme Thorbern, som var Absalons gæve kampfælle på Vendertogene og kong Valdemars borgfoged på Sø-

borg (ovf. s. 17). Både Sune og Thorbern skænkede deres dele af Asserbo Fang til Sorø kloster, og Cistercienсermunkene købte selv en anden by på Asserbo Fang, så at nu det hele »Fang« var deres. Asserbo med tilliggende blev nu en ladegård under Sorø kloster; som sådan nævnes den allerede i et paveligt stadfæstelsesbrev fra 1182[1].

Det vilde have sin interesse, om vi kunde klare os det omfang, som Asserbo med tilliggende har haft. Sorøbogen begynder en angivelse af grænserne, men afbryder brat efter at have nævnet nordgrænsen og henviser til oldbreve i klosterarkivet. Alligevel er angivelsen ret vejledende. Mod nord, hedder det, strakte godset sig til Thornshöj og Næbbe og langs strandbredden mellem Tisvilde og Asserbo. Vel kendes de to först nævnte steder ikke nu; men vi fejler sikkert ikke ved at sige, at Asserbos landområde nogenlunde har svaret til Tisvilde Hegn, kun at Hegnets sydøstligste del har hørt til Tibirke. Thornshöj kan måske svare til det nuværende Råbjerg eller en af bakkerne syd derfor. Den nærmeste udflyttergård i Tisvilde hedder Borshöjgård; men der er på dens område ikke nogen höj, og der kendes ikke nogen »Borshöj« i nærheden; skulde muligvis »Thornshöj« efterhånden være bleven ændret til Borshöj? Vest for Lerbjerg i Tisvilde Hegn har Asserbo haft noget af det flade oredrev, der var den udtörrede Arrefjords bund, og grænsen dannedes vel af søens endnu sejlbare afløb til Kattegat. Sydgrænsen har været den store mose, som skilte Asserbo fra Ramløse.

Flyvesandet og dernæst den plantede skov har imidlertid udvisket og slettet så at sige hvert minde om Middelalderens kultur på denne strækning. Visst er det, at hvor nu sandet ligger favnedybt, har der været mange fugtige steder: i det törreste sand svajer tagrøret endnu for vinden som vidnesbyrd om jordbundens art under det påføgne dække. Således kan man måske også forklare sig den smalle golde stribe oppe på Tibirke bakker, hvor kornet kun bliver få tommer höjt og intet kan trives; det hedder, at »Arnakkekongen«, trolden i den höje bakkeknude hinsides den hævede havbund i vest, kører dèr med sin vogn for at hente vand fra kilden ved Tibirke. Jeg kunde

[1] Sorøbogen, Script. rer. Dan. IV, 469 f.

tænke mig, at det mærkelige naturfænomen hidrører fra sumpgas, der udvikles af vandplanter dybt nede under sandet; sagen fortjente sikkert en geologisk undersøgelse.

På Asserbo Fang har der, som vi har set, været 2 byer. Den ene af disse byer kender vi. Det vides nemlig, at sandflugten helt har udslettet byen Torup, der oprindelig skal have haft 16 gårde, men i 1560 kun havde 12 og i 1593 kun 6. Og det sted i Tisvilde Hegn, som haldes »Toels gadekær«, rummer ved selve navnet en overlevering om en forsvunden by. Måske kan disse efterretninger sættes i forbindelse med hinanden, men muligt er det også, at de tilsammen rummer mindet om *begge* de forsvundne byer på »Asserbo Fang«[1].

Skov har der også været. I pavebrevet fra 1182 nævnes ladegården Asserbo med *skove*, enge og græsgang. Om et stykke skov hen imod Tibirke har vi efterretning fra 1695, altså i sandflugtens værste tid: »På det sted, hvor tilforn har været en skov, Præsteskov, dér står nu den höjeste sandbakke, og kendes ikkun toppen af 3 træer over sandet«. I nærheden af Tibirke minder stedsnavnet Lundene endnu om fordums trævækst, og de prægtige ege yderst i Tisvilde Hegn mod øst er vel også ældre end plantningerne i flyvesandet. På et kort fra 1708 er der endelig et större stykke skov vest for Tisvilde, formodentlig den St. Karens skov, der omtales som hugget i 1758[2].

Tovebæk var Asserbos förste og ældste tilliggende. Ifølge Niels Pedersen, der sidst har syslet med topografiske studier over egnen, skulde Tovebæk være lig med Ramløse å. Denne kommer nemlig fra Togerup, der udtales Toverup og derfor skulde have været Toves torp svarende til Toves bæk. Denne formodning er dog ikke rigtig. Byen hed i Middelalderen *Tokes* torp og har således navn efter en Toke, medens bækken er opkaldt efter en Tove (navnet brugtes både som mandsnavn og kvindenavn). Dertil kommer, at Tovebæk i pavebrevet beskrives som »en lille bæk«, hvilket næppe

[1] *Niels Pedersen,* Tibirke kirke (Fredensborg 1903), s. 30. *Wegener,* Asserbo og Søborg, Ann. f. nord. oldkyndighed 1851, s. 249. 251. [2] *N. Pedersen,* s. 29.

passer på Ramløse å, og siges at løbe forbi selve Asserbo, hvilket heller ikke passer på Ramløse å. Snarere hører Tovebæk da til de stedligheder, som flyvesandet har udslettet. Måske kan Tovebæk sættes i navneforbindelse med »Toels gadekær«.

At der fra tidlig tid har hørt vandmøller til Asserbo, kan betragtes som utvivlsomt. Ved anlæg af klostre tog man idelig hensyn til, om vandforholdene muliggjorde mølledrift. Men for øvrigt nævnes møllerne, der hørte til Asserbo gods, först i mageskiftet af 6. Juni 1560, hvorved det hele kom under kronen. Straks efter Asserbo hovedgård med samme gårds enemærke og rette tilliggende og inden opregningen af godset i Torup, Tisvilde, Holløse, Tibirke osv. nævnes »to vandmøller, som kaldes Grubbemølle og Rolands mølle« samt en vejrmølle, liggende foran Asserbo. Hvor disse vandmøller har været, véd vi ikke rigtig. Rolands mølle kan måske søges længere borte, nemlig øst for Esrom sø ved landsbyen Roland i Asminderød sogn, hvor Asserbo hovedgård da havde gods; men påfaldende er det rigtignok, at godslisten så ikke opfører møllen ved dette gods, men ved selve Asserbo. Muligvis har møllen derfor været nær ved hovedgården og haft navn efter en munk eller en anden mand ved navn Roland. N. Pedersen mener, at den ene af møllerne har været dèr, hvor »Gamle Møllevad« nu er, lidt n. ø. for Tibirke kirke; møllen er da drevet af Maglemoseå, der kommer nordfra og falder ud i Ramløse å. Mindst én af møllerne må have ligget ved Arresøs afløb til Kattegat; det var dette vand, der især gav Asserbo betydning. I Jessens beskrivelse af egnen fra 18. århundred hedder det da også: »I en nyere tid stoppedes en å, som gik ud fra Arresø til stranden ved Osebro, hvorved blev drevne to skönne vandmøller, kaldte Ovre og Nedre mølle, og i stedet for Ovre vandmølle sattes Ovre vejrmølle«. Disse møller kan med rimelighed sættes i forbindelse med Asserbo, hvor der jo for øvrigt allerede för 1560 var opført en vejrmølle, formodenlig fordi det allerede da gik tilbage med vandmøllen. Ganske vist er der længere vest på ved Karsemose en Øvre Mølle og en »Møllevang«; men det må være den Ovre Bydinge mølle, som tilligemed Nedre Bydinge mølle

hørte til Dronningholm gods og fandtes ved et vandløb, der ikke var Arresøs afløb til Kattegat, men søgte syd på ned til Roskilde fjord. Af fortællingen om de jærtegn, abbed Vilhelm virkede efter sin død, og som skriver sig fra omtr. 1215, fremgår det for øvrigt, at der den gang til Asserbo endnu hørte en hestemølle i »Tortorp« o: det Torup, som sandflugten ødelagde og som må søges på Tisvilde Hegns grund[1].

Asserbo ladegård styredes vel oprindelig af et par udsendte Cistercienser munke fra Sorø. Dog må klosteret senere have betroet ledelsen til en foged eller bryde, der vel kunde være af adelsslægt. En sådan mand var Jakob Øpesön af Asserbo, der oftere nævnes i 2den halvdel af 14. århundred. De ruiner, som er tilbage, giver ikke nogen klar forestilling om det gamle kloster og dets afløser, Sorømunkenes ladegård. Man har antaget, at den nordre længes grundvold skulde hidrøre fra Absalons dage, og man har villet genkende brødreboligen øst for indkørslen og den lille kirke vest derfor[2]. Dette er imidlertid meget usikkert. Som ruinen ligger, er den væsenlig et minde fra 15. århundred, et minde om Peder Oxes befæstede adelsgård, der har været omgivet af grave (jfr. ovenfor s. 18).

Da Sorø kloster først havde erhvervet en stor ladegård i denne egn, stræbte det at forøge sine besiddelser her. Af et paveligt stadfæstelsesbrev fra 1248 sér vi, at Sorø har haft gods i Tibirke, og af Roskildebispens dom 1446 fremgår det, at klosteret også har erhvervet gods i Vejby. Ejendommene i Tibirke er formodenlig blevne ved godset og dermed senere gåede over på de adelige herrers hånd; til Povl Laxmands gods hørte i alt fald hele Tibirke by. I Vejby har Sorø kloster derimod næppe grundlagt nogen varig besiddelse; sandsynligvis er godset blevet afstået til brødrene i Esrom.

* * *

I dronning Margretes dage var det lige ved, at egnen havde fået et nyt kloster. Den skånske adelsfrue Ida Pedersdatter Falk havde

[1] *N. Pedersen*, s. 2. *Wegener*, s. 249. *H. Knudsen*, Danm. i Middelald., s. 88 f. Danske helgeners levned ved *H. Olrik*, s. 283. [2] *Wegener*, s. 267.

oprettet et nonnekloster på sit gods Gladsaxe og ved testamente af 1398 skænket det en del gods; men dronning Margrete og biskop Peder Lodehat, der var eksekutorer, fik pavens samtykke til at flytte klosteret til Sjælland. Netop da havde Margrete købt Annisegård af ridderen Nils Avesöns arvinger, og hertil vilde hun have klosteret flyttet. Hvorfor planen ikke blev udført, véd vi ikke; klosteret fik blivende sted i Gavnø ved Næstved[1].

* *

Fra klostrenes godserhvervelser vender vi os til en anden side af det kirkelige liv, der til dels hører sammen med påvirkningen fra munkesamfundene, men fremfor alt er udtryk for menigmands tankesæt og det folkelige åndsliv i Middelalderen. Det er helgentroens ytringer. Her har Tisvilde-Helsinge-egnen nogle af sine mærkeligste og mest kendte minder. Særlig samler minderne sig om de to fejrede helgener, abbed Vilhelm og Helle-Lene eller den hellige Helene.

Abbed Vilhelm i Æbelholt havde helgenry allerede för sin død, og end mere sporede man jærtegn ved hans grav. Ærkebiskop Anders Sunesön, som havde stået ham nær, henvendte sig til paven om at få ham helgenkåret, og en norsk og en svensk biskop sluttede sig til anmodningen. Det pålagdes da biskop Peder Jakobsön af Roskilde og abbeden for Herrisvad Cistercienserkloster i Skåne at anstille undersøgelse om jærtegnene (1218), og dette førte omsider til, at paven indførte Vilhelm på helgenlisten (1224). Ganske naturlig blev Hellig Vilhelm især Nordsjællands helgen. Også i den egn, hvis ældste minder vi dvæler ved, har slægt efter slægt været draget af helgenlevningerne i Æbelholt og været betaget af de mærkelige jærtegnsfortællinger, som var i omløb. Det ses allerede af den beretning om underfulde gerninger, som er samlet ved år 1215 og knyttet til »Hellig Vilhelms levned«.

[1] *Erslev,* Testamenter, s. 165 ff. Script. rer. Dan. I, 318 ff. o. fl. kilder. *Erslev,* Dronning Margrete, s. 339 f. 495.

Allerede i abbed Vilhelms levetid, hedder det, blev en syg mand i Annise rask ved at drikke et bæger af den kilde, som abbeden havde ladet oprense og forsyne med sikkert lukke, og efter Vilhelms død hændte det, at en anden bonde i Annise, der var lam i lemmerne og noget forstyrret i hovedet, blev bragt til Æbelholt og efter 5 dages påkaldelse drömte, at Hellig Vilhelm lovede ham helsen, når han vendte tilbage. Manden blev virkelig raskere; men da han en dag huggede en eg i skoven, styrtede træet over imod ham og knuste ham. »Men hvad der var grunden til, at han fik en sådan død, det er det ikke min sag at granske; ti Guds domme er som det vældige dyb«. Ligeledes i Annise var der to syge kvinder; den ene havde fået en öjensygdom, der gjorde hende næsten blind, den anden led af »hellig ild« ɔ: rosen. Begge lovede de Hellig Vilhelm (ɔ: Æbelholt kloster) gaver, om de helbredtes. Det skete, og som taknemmelige pilegrimme drog de til helgengraven i Æbelholt. »Samtidig kastede de sig til jorden, samtidig rejste de sig, og samtidig forkyndte de efter takkebönnen for alle om de herlige undere, der var sket med dem; og det gjorde ikke blot disse to kvinder, men også deres bysbörn, der med stor glæde aflagde vidnesbyrd om deres helbredelse«.

I Melløse og Nejede ved Arresø taltes om jærtegn af abbed Vilhelm i levende live. Det ene sted helbredtes en mand for blodgang, det andet sted en dødssyg pige, begge ved blot at spise noget af den mad, der var tilberedt for Hellig Vilhelm. En rent vidunderlig kraft havde en tand af den hellige abbed. En kvinde i Melløse havde forspist sig i roerne i sin have, så en ond ånd var faret i hende; men en klosterbroder fra Æbelholt helbredte hende ved at give hende vand at drikke, hvori Vilhelms tand var dyppet. Samme kur anvendte han med held overfor en anden kvinde i Melløse, som var i barnsnød, og overfor en sindssyg mand i »Willike«, hvilket vistnok må være Villingerød. Dermed gjorde Hellig Vilhelms underkraft sig altså gældende på Esrom klosters tilliggende. Men endogså en munk fra Esrom havde han i sin tid ved håndspålæggelse helbredet for halssyge.

De største jærtegn af abbed Vilhelm gjaldt for øvrigt steder nærmere ved Tisvilde, nemlig i det nu forsvundne Torup ved Asserbo og, så vidt det kan skönnes, et sted ved Kattegats kyst. Om det först nævnte af disse undere kan vi lade jærtegnsberetningen selv fortælle:

»Povl, Hemmings sön, en otte års dreng fra Tortorp (Torup) by, boede med sine forældre ved siden af den mølle, der hører til munkenes gård i Asserbo. Medens de andre var gåede ud på engene for at rive hø, blev drengen hjemme. Da han imidlertid gik ind i møllebygningen for at drive hesten, der trak møllen, blev han reven omkuld ved møllehjulets fart og faldt ned mellem en pille og selve møllehjulet, så at hesten ikke kunde trække møllen. Således lå han mellem hjulet og pillen med brækket ryg og andre lemmer knuste, ligefra solopgang til klokken 9. Ved den time kom der 8 mennesker, der med stort besvær fik hjulet drejet tilbage og trak drengen frem sem død. Husets madmoder, der hed Ingerd, ilede til, og da hun vilde prøve, om der endnu var liv i ham, vendte hun ham snart til den ene side og snart til den anden og holdt ham op i vejret. Men det var forgæves; thi han havde hverken stemme eller følelse, men lå uden livsånde, så at alle sagde: »Han er død«. Omsider kommer de ulykkelige forældre til, jamrende og råbende: »Herre, forbarm dig! Ak, hvad er der dog hændt os!« Og knælende udbrød de: »Vilhelm, du herlige Guds bekender, giv os vor sön igen!« Men drengen rejste sig ikke; hele den dag vedblev han at være død og endvidere om natten lige til hanegal. Men da forældrene ved hanegals tid aflagde det løfte, at de, såfremt han kaldtes til live, vilde fremstille ham for Gud og Hellig Vilhelm, levede han op igen og begyndte at röre sig; men endnu henimod dag havde han ikke fået sit mæle igen. Först om morgenen, da det dagedes, sagde han til sin moder: »Når skal vi så gå til Hellig Vilhelm?« Kvinden blev glad og undredes over, at han nævnede helgenens navn, skønt han aldrig för havde hørt det nævne, og hun svarede drengen: »Om otte dage, min sön, paa Hellig Laurentius's dag, om du lever«. Da den herlige martyr Laurentius's höjtidsdag

kom, indfandt barnets fader og moder sig i følge med hinanden og bragte drengen hid på deres arme; da havde han allerede helbredte lemmer, når undtages ryggen, der endnu var såret, idet et ben var taget ud der, hvor bruddet havde været. Sandheden af denne undergerning har vi undersøgt meget omhyggelig og af forældrenes og andre tilstedeværendes vidnesbyrd erfaret, at vor bekender virkelig har oprejst drengen fra de døde og givet ham tilbage til sine forældre«.

Den anden fortælling går ud på følgende: en fireårs dreng leger med andre börn ved en å, men falder i vandet og drukner. Folk kommer til og trækker ham op, men alle oplivelsesforsøg er forgæves. Moderen, en stakkels enke, er trøstesløs. Alle påkalder imidlertid Hellig Vilhelm, og da lover moderen at give halvdelen af barnets arvelod til helgenen og føre barnet til ham (ɔ: skænke gods til klosteret og bestemme drengen til kannik), om drengen kaldes til live. Vidunderet skete, og næste år gæstede moder og sön Æbelholt kloster. Ifølge optegnelsen i »Hellig Vilhelms levned« skete dette jærtegn i »Oreberghem«; dette er tydelig nok et i afskrift forvansket navn; men det sted, som kommer det nærmest, er Orebjerg øst for Rågeleje; nedenfor denne bakke flyder et vandløb ud i Kattegat[1].

Om jærtegn efter abbed Vilhelms kanonisation har vi ikke beretning. Men da paven ved denne lejlighed (1224) udstedte en bulle, der lovede 40 dages aflad til enhver, som på Vilhelms festdag og ugen derefter kom med andagt til Æbelholt kirke, kan vi med sikkerhed sige, at mangen en mand og kvinde, ikke mindst hvor Æbelholt havde gods, har valfartet til hans grav. Sikkert er også ny jærtegnsfortællinger komne i omløb, men vi kender dem ikke. Imidlertid har abbed Vilhelms helgenry bidraget til de rige gaver af jordegods, der tilflød Æbelholt kloster. Ligeledes blev der givet pengesummer og kostbarheder. Jakob Herbjörnsön, der i sit testamente 1299 væsenlig betænkte Esrom, som skulde være hans grav-

[1] Abbed Vilhelms levned, Script. rer. Dan. V. Danske helgeners levned ved H. Olrik, s. 229 ff. 253 ff. 267 ff. 283 ff.

sted, skænkede dog også Æbelholt 1 mark penge. Ganske på samme måde gik Jon Litles datter Cæcilia frem ved affattelsen af sit testamente 1307; her tilfaldt der klosteret 4 mark penge. Noget lignende ser vi ved Anders Nilssön Jernskægs testamente 1447: vel kårer han sin grav i Esrom kloster og betænker i den anledning Cistercienserne godt; men samtidig giver han Æbelholt 40 mark lybsk til klosterkirkens bygning, endvidere sin pelsforede sorte damaskes kjortel til »messerede« og sin perlekrans til en »alterliste«, abbeden en sølvskål, hver præsteviet kannik 1 skilling grot, hver ungbroder 4 grot. Endvidere kan her mindes om den hyppige brug af navnet Vilhelm (Villem, Villum). Når bønder i denne egn har heddet Wiliom (således i Vejby og Hågendrup), kan det vel snarest udledes af Guillaume, den franske form for Vilhelm[1].

Nordsjællands helgen skulde imidlertid få en medbejler i en svensk helgeninde, der af folkesagnet ligefrem blev overført til Tisvilde, den hellige Helene eller »Helle-Lene«. Ofte er vel de to helgener blevne påkaldte jævnsides. Da hr. Åge Anderssön til Dronningholm 1512 grundlagde et alter og stiftede en messe i Æbelholt klosterkirke, bød han, at både Vilhelm og Helene skulde fejres; dog kan man ikke med sikkerhed afgöre, om det var den svenske Helene[2].

Om den hellige Helene véd vi i grunden såre lidt. Hun har levet i Vestergötland i förste halvdel af 12. århundred, da kristendommen i Sverige endnu var ret ubefæstet, og skal som enke have været ivrig for opførelsen af kirken i Sköfde. På vejen til Göthene kirke blev hun slået ihjel, og her fik en hellig kilde hendes navn; selv jordedes hun i Sköfde. Legenden vil vide, at hun blev dræbt, fordi hun mistænktes for at have del i mordet på en svigersön, der var hård og ond, også mod sin hustru. Muligvis har Helene simpelthen været en ublid frue; men det var på vej til kirke hun blev slået ihjel, og det var vægtig grund til at göre hende til helgen. Hvorvidt folketroen kunde gå, det fik man kort

[1] *Erslev*, Testamenter, s. 45. 57. 211. Codex Esrom. s. 251 f. 273. [2] Script. rer. Dan. VI, 213.

efter at se i Norge; kong Eystein Haraldsön blev funden dræbt, med armene udstrakt til siderne, så han lignede et kors, og almuen vilde derfor tilkende ham helgenkransen, skönt få kunde være mindre værdige dertil end Eystein. Allerede 1164 blev Helene af Sköfde helgenkåret af paven, og det synes, som om hendes påkaldelse tidlig har forgrenet sig til Danmark. Ved indvielsen af Gumløse kirke i Skåne (1191) fik kirken relikvier af to martyrer af navnet Helene, og den ene af dem må være Helene af Sköfde. Gråbrødreklostrene i Roskilde og København synes også at have haft relikvier af samme Sancta Helena[1].

Som man nutildags i Tisvilde Hegn finder svenske granskovs planter som *Linnæa borealis* og flere *Pyrola'er*, og som man dér træffer træbukke-arter og andre insekter, der væsenlig hører hjemme hinsides Sundet, således er på gådefuld måde den svenske Helene flyttet til Tisvilde, — om end kun i folkesagnet.

Sagnet véd, at Helle-Lene er kommen fra landet hinsides havet, sejlende på en stor sten, og hvor hun landede, fremsprang en kilde. Men i forklaringen af dette hovedtræk er der vaklen; forskellige vel kendte sagnmotiver krydses. Nogle har nemlig villet fortælle, at Helene flygtede for en konge, der vilde tvinge hende til elskov, og styrtede sig i vandet; men en sten hævede sig og bar hende til Sjælland, hvor hun levede længe, æret som from kvinde. Större hævd fik dog en anden form for sagnet: Helene var en from eneboerske i Sverige; onde mennesker myrdede hende og kastede liget i havet; en stor sten hævede sig da og bar det afsjælede legeme til Tisvilde strand; dér skete det jærtegn, at skrænten brast, så hendes lig kunde føres op ad kløften. På det sted, hvor man först satte ligbåren, udsprang kildevældet. Man bar nu liget hen imod Tibirke kirke; men da bærerne undervejs brugte uhøviske ord, sank båren dybt i jorden; det var »Helenes grav«. Den store sten, på hvilken hun var sejlet hid, ligger endnu i strandkanten; »i samme sten kendes spor af hendes hår, hænder og fødder«[2].

[1] Script. rer. Dan. V, 378. VIII, 285. 288. 300. [2] *Thiele*, Danmarks folkesagn II, 22 ff.

Legenden i denne sidste skikkelse har en frænde i sagnet fra Arildsleje ved Kullen. Helene (Ellen) er her navnet på moderen; hendes sön af förste ægteskab er Arild. Hun gifter sig på ny, med herremanden David. Stefaderen hader Arild og lokker ham om bord på et skib, som dernæst brændes. En stor sten opfanger »Sankt Arild«s lig og fører det til stranden. Her finder moderen det, lader det jorde og et kapel opføre. Men i stenen, der blev liggende ved strandkanten, er der aftryk af et menneskelegeme og en vandsamling ligesom en kilde.

Oprindelsen til disse sagn er iagttagelsen af kilden på et sælsomt sted, enten på selve stranden eller lige ved den (jfr. »Helligdommen« ved Rø på Bornholm), og dertil den store strandsten med de fordybninger, der sætter fantasien i bevægelse[1]. Ved Tisvilde strand ud for kilden er der nemlig også en meget stor sten, der er synlig ved lavvande. De barnlige sind søger overnaturlige forklaringer, og legenden om helgener, der bæres oppe af sten, kommer til hjælp som gådens løsning. Den hellighed, som i den grå oldtid var tillagt strandkilden ved Tisvilde, og aldrig var helt glemt, lever dermed op på ny. »Tis væld« har fået sin kristelige omtydning.

Men idet Tisvildesagnet søger at løse naturfænomenernes gåde, giver løsningen os en ny, historisk gåde. Hvorledes er man nemlig falden på at overføre den svenske helgeninde hertil og ligefrem tilegne sig hende?

I vort »lærde tidsrum« vidste man at fortælle, at det var svenske munke, som på kong Abels tid var komne til Tibirke og Asserbo og »havde gjort det så, at sådan helligdom er om nattetider kommen fra Sverige og ind til landet imod Tisvilde«[2]. Men denne »lærde« formodning om hvad man kalder »et fromt bedrag« er, historisk sét, ganske værdiløs.

At en overflytning overhovedet har været mulig, må först begrundes med henvisning til, at Nordsjælland stod i livlig forbin-

[1] *Axel Olrik*, Danske ridderviser I, 102 ff. [2] *Erich Hansen*, Fontinalia sacra (Kbh. 1650). s. 2. Jfr. *Pontoppidan*, Annales eccl. Dan. I, 672 f. *Werlauff*, Hist. antegnelser til Ludvig Holbergs atten förste lystspil, s. 316 ff.

delse med Skåne og Halland, der atter modtog påvirkning fra Sverige. I denne sammenhæng er det værd at lægge mærke til, at både Esrom og Æbelholt klostre havde gods i Skåne og Halland, og at mærkelig nok både Vejby, Valby og Esbønderup kirker helt eller delvis er byggede af skånske sandsten.

Hermed er dog blot antydet, ad hvilken vej man i Nordsjælland kan have fået kendskab til Helene af Sköfde og beundring for denne helgeninde. Men hvorledes man fandt på at tilegne sig hende og stedfæste hende ved Tisvilde, det er dermed endnu ikke forklaret. For at tyde denne gåde må man vistnok antage en misforståelse af sproglig art. I København har man jo set, hvorledes »Skoboderne« kunde blive til »Skoubogade«, og da denne forvandling var sket, brød folk deres hoved med hvad det var for en Skoubo, der var bleven opkaldt. Noget lignende må være tilfældet her. Som vi har en mængde »Hellekilder« eller »Helligkilder« rundt om i landet, således er denne kilde sikkert også i gamle dage simpelthen kaldet Hellekilde; men eftertiden har misforstået sagen og sat kilden i forbindelse med kvindenavnet Helle, og fra Helle til Helle-Lene var der ikke langt. I en almindelig betegnelse har man altså troet at finde et navn skjult, og kilden var jo fra Oldtiden hellig; Helle-Lene, som man havde hørt om fra Sverige, kom da netop tilpas.

Först fra den protestantiske tid har vi fyldigere efterretninger om den rolle, Helenekilde kom til at spille i folketroen, og den tryllemagt, den øvede over sindene, fra kongen og ned til almuen. Det er gået med kilderejserne som med hekseprocesserne: skönt de var udsprungne af den middelalderlig-katolske kultur, nåede de deres stærkeste udfoldelse efter Reformationens indførelse. Men valfarterne til Helenes kilde og »grav« går sikkert meget længere tilbage. Det synes, som om de nærmeste kirker, der oppebar indtægterne fra Helle-Lenes blok, har haft særlige midler at råde over. Tibirke kirkes skib udvidedes allerede i 13. århundred, og senere föjedes den store korbygning til, der både er höjere og bredere end skibet, og dertil det statelige tårn. Endelig fik kirken i 15. årh. en stor og

kostbar udskåren altertavle[1]. Og Vejby kirke forlængedes gentagne gange og opnåede derved en for landsbykirker næsten enestående længde; som den knejser på bakkedraget med sine fint hugne skånske sandstenskvadre, gör den endnu den dag i dag indtryk af noget ualmindeligt. Her har vi sikkert udbyttet af valfarterne til kilden og »graven«.

Så har da allerede i Middelalderen stönnende syge ladet sig bringe til kilden for at drikke af dens vand St. Hans aften, mens blussene brændte på bakkerne, eller selve Helle-Lenes dag, den 31. Juli, for dernæst at overnatte på Helenes grav. Der har da allerede været trængsel i den skarpt skårne strandkløft og menneskemylder ved den gamle oldtidsgrav, der nu var blevet en helligdom. Krykker og andre sygdomssymboler er allerede da opstillede ved graven som vidnesbyrd om, at troen til alle tider kan göre undere; også et trækrucifiks som det, der endnu findes på Hellig Anders' höj ved Slagelse, stemte sindet til andagt. Og allerede da har de karske, som gjorde valfarten med, sværmet og moret sig i den lyse, berusende sommernat, hvor aftenrøde og morgenrøde ud over havet smelter sammen til ét. Det ejendommelige kildeliv, som i afbleget skikkelse har holdt sig ned imod vore dage, er således allerede begyndt i den tidsalder, hvor det efter sin art ret egenlig hører hjemme.

* * *

Vi har fulgt forskellige sider af egnens historiske udvikling til henimod Middelalderens slutning. Hvad beboerne for øvrigt har oplevet, hvorledes de har bidraget til store rigsforetagender som Vendertog og Estertog, hvorledes de har lidt under nationale ulykker i nedgangstiderne, derom kan vi lade vor indbildningskraft kredse, men vi har lidet af midler til at fortælle derom; det vilde blive almindelig Danmarkshistorie. Enkelte træk kan dog fremdrages, som gælder egnen og i sig selv giver et par levende historiske billeder.

[1] *Niels Pedersen,* Tibirke kirke, s. 3 ff. 73.

I. Vort første billede er et rystende optrin i Erik Lams kongetid. Eriks forgænger Erik Emune havde overrumplet sin broder Harald Kesje i Vejleegnen. Af had til sin yngre og foretrukne broder havde Harald nemlig sluttet sig til Eriks fjender, kong Nils og Magnus Nilssön, og dermed svigtet den myrdede Knud Lavards sag, ja efter Magnus Nilssöns fald havde han endog taget kongenavn. Nu tog Erik Emune en frygtelig hævn: han lod sin broder halshugge. De fleste af Haralds mange sönner blev ved samme lejlighed grebne, to af dem holdtes allerede fangne, skönt de havde været Erik Emune tro, og kort efter lod Erik dem alle dræbe. Kun én af sönnerne, Olav, var det lykkedes at undkomme, forklædt som kvinde. Fra Sverige kom Olav til Danmark og krævede af Erik Lam at få fædrenegodset tilbage; men han blev afvist som sön af en landsforræder. Harmfuld søgte han da at snigmyrde kong Erik; men foretagendet mislykkedes. Da tog Olav Haraldsön kongenavn og begyndte en blodig fejde, en af de værste tronkrige, Danmark har oplevet. Den varede 3 år, og det fortaltes, at der en gang på én dag havde været 3 kampe og i ét år 13 slag. En tid havde Olav overtaget i Skåne og indsatte en af sine tilhængere til ærkebisp i Lund; men Erik Lam, der trods sit tilnavn var en vældig kriger, fik ham dog drevet tilbage til Sverige. Olav gjorde ny strejftog til Bleking og Skåne, ja dristede sig endog over til Sjælland; men ved Budinge å mellem Gentofte og København blev han eftertrykkelig slået af biskop Rike og flygtede til Halland. Tryg drog nu Rike op til Ramløse, Roskildebispens store gård ved Arresø. Men Olav har haft spejdere ude, som fra egnens bønder fik nys om Rikes opholdssted og sendte ilbud derom til deres konge. Rask fór Olav Haraldsön da med sine mænd fra Halland. Om natten er han roet op ad Arresøs afløb til havet og nået til Ramløse, hvor han skjulte sine mænd. Ved daggry sang Rike og hans klerke ottesangen i bispens soveværelse, og derved røbedes det, hvor Rike var at finde. Olav og hans krigere listede sig did, og pludselig brød de dören op. Rikes tjenere kastede sig imod dem, men blev nedhuggede. Da greb den krigerske biskop sværd og skjold og værgede sig mande-

lig, idet han, som Sakse siger, satte gudstjenesten til side for at bjerge livet. Samtidig lykkedes det hans klerke at spærre den halvsprængte dör med dyner og puder. Da Olav således ikke kunde trænge ind, satte han ild på træhuset. Nu bad Rike om lejde for at tinge med Olav, og Olav tilstod ham det. Men da Rike i tillid hertil rakte hovedet ud, blev han straks nedhugget. Derpå skyndte Olav sig ned til bredden og sejlede bort med sine skibe, inden kong Erik, der opholdt sig i nabolaget, havde fået bud om hans udåd. Det var 18. Oktober, vistnok år 1142. Men paven slyngede bandstrålen mod Olav; han er den förste danske konge, som har været bandlyst. Stor var Sjællændernes harme mod morderen; Roskildekrøniken kalder ham et uhyre med mange hoveder. Men Erik Lam hævnede sin tro tjener; ved Tjuteå i Skåne fældede han endelig sin farlige fjende (1143)[1].

II. Vort næste billede rummer på anden vis bitre minder om strid og uhygge. Det er fra den tid, da kampen mellem konge og ærkebisp, stat og kirke, nåede höjmålet. Ærkebiskop Jens Grand stod Erik Mændved imod, snart hemmeligt, snart åbenlyst, og næppe uden grund mentes han at stå i ledtog med de landflygtige frænder, som var dömt skyldige i Erik Klippings drab. Ved underfundig list blev den stolte prælat da tagen til fange i Lund den 9. April 1294 og slæbt til det stærke Søborg, hvor man behandlede ham umenneskeligt. I den mörke og klamme tårnkælder sad eller lå han, lænket om hals og fod, rejse sig kunde han ikke, og han fik ikke anden føde end gammelt, muldent rugbrød, vandvælling eller surt øl; pint var han af utöj og af urenlighed, der trodser al beskrivelse. Af alt dette blev han dødssyg, men ligefuldt afviste han den unge konges ydmygende forligstilbud: för han samtykte i sligt, skulde kongen sønderskære ham, lem for lem. Hos en og anden, som var vidne til dette fangelivs rædsler, kunde en underström af medfølelse dog få magten. Det var tilfældet med kokken på Søborg, der med beundringsværdig snildhed omsider udfriede ham (Dec. 1295). Men

[1] *Saxo* ved Müller, s. 667 ff. Roskildekrøn., Script. rer. Dan. I, 384 f.

hvorledes stillede præsterne trindt omkring sig til deres ærkebiskops martyrium? Ja ifølge den såkaldte Vejlekonstitution fra 1256 skulde hele Danmark straks ved ærkebispens fængsling være ifaldet interdikt, hvorved al offenlig gudstjeneste ophørte. Men interdiktet overholdtes ikke. Selv domkapitlerne nedlagde indsigelse mod Vejlekonstitutionen som ødelæggende for kirkeligt liv. End mere måtte da de enkelte sognepræster stille sig på kongens side, dels vel af frygt, dels af medfølelse med deres sognebörn, der måtte gå fortabt, når de var afskårne fra kirkens sakramenter. Har man skænket Jens Grand en medlidende tanke, så har man dog ikke i gerning vedkendt sig hans sag. Interdiktet blev således ikke overholdt, heller ikke i vor egn.

Men da pave Bonifacius VIII stadfæstede det kirkelige forbud (1297), begyndte præsterne at blive bange og falde tilföje. Blandt dem, der slog om, var præsten i Melby, der i det nedenfor nævnte brev kaldes P. og derfor vel snarest har heddet Peder, men desuden havde det indsmigrende navn »Sød« (på Latin: Dulcis). I interdiktets tid, en gang i 1295, havde han ladet sig præstevie og overtaget sognekaldet; men efter 2 års forløb fik han skrupler og drog til Italien for ved selve pavehoffet at göre bod. Under 13. Jan. 1298 skrev da Bonifacius VIII's pønitentiarius, kardinal Gentilis, i pavens navn til Roskilde biskop, at P. Sød var løst af band, om han var ifaldet bandsstraf; præsten havde nemlig ikke brudt interdiktet af ringeagt for nøglemagten, men blot »ledet af den almindelige vildfarelse« og kun sålænge interdiktet ikke var stadfæstet af paven. Medens interdiktet varede, skulde P. Sød være suspenderet fra udøvelsen af sit embede, men overholdt han nöje interdiktet, kunde han til gengæld efter dets ophør forene sit sognekald med et andet embede, om det kunde ske på kanonisk vis. 31. Maj samme år bemyndigede paven Jens Grand til at give præster tilgivelse for interdiktbrudd — den nyindsatte biskop Peder af Viborg havde få dage för fået samme ret for sit stift —, og således blev hr. P. Sød til Melby kirke, så vidt vi véd, den eneste præst, hvem skrupler over interdiktbrudd drev til Rom. Men interdiktet overholdtes nu fra

Febr. 1299 til 1302, da Erik Mændved vandt paven ved ydmyge talemåder. Knugende har i den tid det kirkelige forbud ligget over landet. Her er baggrunden for Blidstrup-præsten Nils Attesöns testamente til fordel for kirkelige institutioner og særlig Esrom kloster (1300) og hans broder Attes snart påfølgende gave af gods i Lyshöj til samme kloster[1].

III. Atter et vildt og blodigt billede. Det var i de første år af Valdemar Atterdags kongetid. Endelig havde Danmark på ny fået en konge og det en konge, der kunde redde landet fra udslettelse. Men foreløbig var det i virkeligheden kun den mindste del af riget, kong Valdemar var herre over. På Sjælland var således endnu alt i opløsning, som var det fremdeles kongeløsets tid. Af navn var grev Johan den Milde Sjællands herre; men holstenske adelsmænd havde borgene i pant, og de gjorde alt, hvad de vilde. Overmodige og voldsomme som de var mærkede de netop nu deres vej med grusomheder og voldsfærd; måske de har følt grunden ryste under deres fødder, og de har da søgt at lamslå Sjællænderne, for at de ikke skulde rejse sig som Jyderne, der havde fældet grev Gert. Blandt andet sad Holstenerne som herrer på det stærke Søborg, og herfra drev de deres uvæsen over hele omegnen. Rædselsslagne søgte en stor mængde bønder da ly i Helsinge kirke; men Holstenerne satte ild på kirken, og nogle af bønderne, som søgte at komme ud, blev nedhuggede, andre blev lemlæstede og mange blev tagne tilfange; en del brændte inde i kirken. Det var i 1342. Dog slog Holstervældens sidste time i Sjælland kort efter. Holstenerpræstens krønike siger rent ud, at Gud lod Holstenerne lide nederlag på grund af deres overmod; danske adelsmænd samlede sig, og da Holstenerne var spredt i landsbyerne rundt omkring, dræbte de på én nat mere end 300 krigere. Et par år efter blodbadet i Helsinge

[1] Kardinal Gentilis' brev, Script. rer. Dan. VI, 354 f. Året angives her til Bonifacius VIII's 7de år ɔ: 1301; men det må i overensstemmelse med de Bartholinske afskrifter være Bonifacius' 4de år ɔ: 1298; Kirkehist. saml. 4. række III, 285. — Ny kirkehist. saml. III 405 f. Ann. f. nord. oldk. 1860, s. 151. — Jfr ovf. s. 31.

var Søborg atter i kong Valdemars besiddelse. Og Helsinge kirke rejstes på ny, udvidedes og forskönnedes.

Så peger denne begivenhed med al sin gru dog fremad mod lysere dage. Og kirken i Helsinge står med sit svære tårn og de pyntelige tårngavle som et smukt vidnesbyrd om den senere Middelalders kultur [1].

I det hele og store har egnen siden da hvilet i fred. Vel kom der den tid, da sandflugten opskræmte sindene; men menneskeligt snille greb ind, og med ihærdig flid dæmpedes den truende fare. De blidere minder fik magten. Trindt om knejser de middelalderlige kirker over nutidens marker, mens skovene, deriblandt en stor ny skov, danner hyggelig baggrund.

[1] *Peder Olsön,* S. r. D. I, 191. VI, 226; er fra Reformationstiden, men bygger på ældre efterretninger eller fast overlevering. Af beretningen i og for sig kan man ikke se, om her menes Helsinge kirke i Holbo herred eller Helsinge kirke i Løve herred. Men ombygningen af kirken passer på den förste, ikke på den sidste, der nemlig er yngre. *Løffler,* Sjællands stiftslandsbykirker, s. 40. Presbyter Bremensis, oversat af Anna Hude, s. 64.

GODT FOLK OG UÆRLIGT FOLK I DET GAMLE HELSINGØR

AF

LAURITS PEDERSEN

♡

I

STANDSFORSKEL

Man behøver ikke at gaa hundrede Aar tilbage i Tiden for i alle Livets Forhold at spore en af den offentlige Mening fastslaaet Rangforordning, efter hvilken enhver Borger i Samfundet med rent ud forbløffende Sikkerhed klassificerer sine Medmennesker. I Kirkebogen for St. Olai Kirke i Helsingør bruger man f. Eks. endnu ved 1815 følgende forskellige Betegnelser for ugifte Kvinder alt efter deres Rang: Frøken, Jomfru, Pigen, Fruentimmeret og »Quindemennesket«. Den sidste Titel anvendes kun til en Kvinde, der har født et uægte Barn, og med den er man ved Rangstigens laveste Trin. Titlerne er her Klassestempler, der paatrykkes de paagældende med ikke mindre Sikkerhed end den, hvormed en Dyrlæge i vore Dage tildeler en Oksekrop blaat eller sort Stempel.

Gaar man tilbage til det 17de og 18de Aarhundrede, træder Samfundets Klassedeling endnu skarpere frem, og det særlig i en By som Helsingør, hvor saa godt som alle Samfundslag var repræsenterede. Den Nøjagtighed, hvormed man udmaalte borgerlig Agtelse til de forskellige Samfundsklasser, og den pertentlige Omhu, hvormed hver enkelt Stand værnede om det Maal af Anseelse, den i Tidens Løb havde tilkæmpet sig, fik i den brogede Vrimmel, der færdedes i Sundtoldens By, hyppig Lejlighed til at give sig karakteristiske Udslag.

Fra Middelalderen var Borgerstanden delt i to skarpt adskilte

Klasser: Købmænd og Haandværkere. I Erik af Pommerns Dage var det bestemt, at ingen Haandværker maatte være Raadmand, med mindre han opgav sit Haandværk. Ganske vist genfindes denne Bestemmelse ikke i Lovgivningen efter 1536, men endnu langt senere i Tiden var det dog almindelig Praksis, at Borgmester og Raad valgtes blandt Byens formuende Købmænd[1].

I det 17de Aarhundredes Forordninger om Klædedragt, Bryllup, Begravelser og lignende Forhold, hvor Rangforordning gjorde sig gældende, skelnes der da ogsaa skarpt mellem Købmænd og Haandværkere, hvilke sidste undertiden stilles sammen med Tjenestefolk. Som et enkelt Eksempel skal her blot nævnes, at der 1610 paa Helsingørs Byting forkyndtes en kgl. Anordning, der fastslog, at Haandværkere kun maatte byde 12 Par Folk til Bryllup, medens Købmænd maatte byde 24 Par[2].

Da Borgmestre og Raadmænd var Købmandsstandens Spidser, har det sin Interesse at se, hvilken Stilling disse indtog i Samfundets øvre Lag. Det er i saa Henseende oplysende, at da Lensmanden paa Dragsholm Frantz Lauritzen (Skriver), der havde flere Ejendomme i Helsingør, 1572 blev valgt til Raadmand, fik han paa Grund af sin adelige Byrd straks Sæde næst efter Borgmestrene, ligesom han i den følgende Tid stadig nævnes først blandt Byens Raadmænd, skønt disse ellers altid nævntes efter Embedsalder[3]. Et lignende Forhold møder man 1591, da Tolderen Frederik Leyel udnævnes til Borgmester. Kongen udtaler nemlig, at »efterdi han er Formand paa vor Toldbod«, skal han ogsaa være »Formand der udi Byen udi samme Borgmesters Bestilling«[4]. 1684 gik man et lille Skridt videre i Retning af at begunstige Øresundstoldkammerets Embedsmænd, idet et kgl. Reskript gav de 4 Toldskrivere Titel af »Cämmererer« og Rang og Sæde med Byens Borgmestre efter deres Ansættelses Datum[5].

Hvor højt en Adelsmand følte sig hævet over selv den fornemste

[1] Mackeprang: Købstadstyrelsen, S. 80, Note 3. [2] Tbg. 16-4-1610. [3] Hist. Tidsskr. I R. 5 B. S. 78; Mackeprang: Købstadstyrelsen, S. 109; Tbg. 25-2-1572. [4] Mackeprang: S. 109. Sjæll. Tegn. 18.65. Tbg. 23-7-1591. [5] Aarsberetn. f. Hels. højere Realsk. 1866. S. 27.

Del af Borgerstanden, faar man det tydeligste Indtryk af ved at høre om Erik Lykkes Færd en Majnat i Aaret 1635. I løftet Stemning turede den velbyrdige Adelsmand om i Helsingørs Gader og morede sig med at hugge løs paa Borgernes Skilte og Vinduesruder. En skikkelig Borgerkone talte ham til og truede med at hente Vagtmesteren; men Erik Lykke svarede kort og godt: »Det er en Herremand«. I ædru Tilstand synes han dog at have været en Smule imødekommende; thi da han senere stævnedes paa Raadstuen for at staa til Regnskab for sine Bedrifter, sendte han som Svar Borgmester og Raad en Seddel, hvorpaa der stod: »Dersom Eders Velvisheder haver noget med mig at tale, kan det gerne ske i mit losement«[1]. Begivenheden viser det dybe Skel mellem adelig og uadelig, fri og ufri.

Forinden vi forlader Købmandsstanden, skal det oplyses, at der indenfor denne skelnes mellem Bryggere og Kræmmere. I Bryggerlavet kunde optages »hver ærlig Købmand (Kræmmere undtagen)«, hvorimod det var enhver Haandværker forment »at komme udi Bryggerorden«[2].

Blandt Haandværkerlavene tyder meget paa en bestemt Rangfølge, der dog næppe lader sig bestemt fastslaa. Sikkert synes det, at Guldsmedene, der undertiden var Vekselleerere[3], i Rang fulgte nærmest efter Købmandsstanden. Smedenes, Skræddernes og Skomagernes Lav var endvidere blandt de mest ansete, medens Slagter- og Væverlavet stod lavere i Rang. Det bør ogsaa bemærkes, at der ved den omkring Aar 1600 indførte tyske Haandværksskik (Zünften) sker en Sondring mellem de zünftige (»geschenckte«) Lav og de ikke-zünftige, af hvilke de første ved deres frimureragtige Skikke, der tillod dem at udelukke tvivlsomme Elementer, og ved deres internationale Magtomraade følte sig hævede over de sidstnævnte. Det er mulig Zünftens Indflydelse, der spores, naar Snedkerlavet, der var et af Byens yngste Lav, og som paa et Hyldingsdokument af 1608 op-

[1] Rpr. 11-6-1635. Her efter C. v. Deurs' haandskrevne Samling til Hels. Hist. (kgl. Bibl.). [2] Geheimeark. Aarsb. III B. S. 95, 118 og 119. [3] C. Nyrop: Lavenes indbyrdes Rang (Industriforen.'s Maanedsskrift 1880). S. 27 o. flg.

føres som Nr. 6 af Byens 8 Lav, paa et lignende Dokument af 1610 er avanceret til Nr. 4, medens Bagerlavet samtidig har maattet rykke nedenfor de fire zünftige Lav: Smedelavet, Skrædderlavet, Snedkerlavet og Skomagerlavet[1].

Haandværkssvendene maa ved Begyndelsen af det 17. Aarhundrede betragtes som en særlig Stand, dels fordi deres Antal var saa stort, at de langtfra alle kunde blive Mestre, og dels fordi Mestrene ved at give Mestersønner og Svende, som ægtede Mesterenker og -døtre, fortrinsvis Adgang til Optagelse i Lavene, søgte at bevare Mesterpladserne for deres egen Slægt. Standsforskellen mellem Mestre og Svende træder klart frem i følgende Bestemmelse om den Respekt, Helsingørs Smedesvende skyldte deres Mestre.

»Kommer det saa, at nogen Smedesvend haver Hverv til Smedernes Lavshus at tale med sin Husbonde, naar Smederne ere der forsamlede, da skal Svenden straks bestille, hvis han haver at udrette hos sin Husbonde, og naar han haver det gjort, og Husbonden haver skænket hannem, skal Svenden straks gaa ud til sin Gerning at vare. Haver han og ikke synderligt hos Husbonden at bestille, da holde sig derfra«[2]. Mesteren var altsaa Husbond, og Svenden Tyende, om end, som vi skal se, af en fornemmere Art end en almindelig Tjenestekarl.

Den mindst ansete Del af Borgerstanden sammenfattede man i det 18de Aarhundrede under Betegnelsen »den maadelige Borgerstand«[3]. 1751 blev det ved Landstingsdom fastslaaet, at en Bryggersvend »ej kan henregnes højere end til den maadelige Bor-

[1] Geheimeark. Aarsb. III Till. S. 85, 86. [2] Helsingørs Smedesvendes Skraa af 1591. [3] Om de fattigste Samfundsklasser brugtes ved samme Tid undertiden Udtrykkene »gemeene Folk« eller »grove Folk«. I Fundats for Hels. Hospital af 1752 (Hofmans Saml. VII S. 125) hedder det: »Ganske gemeene Folk, som gemeene Tienestefolk, og de som med grove Arbeyde haver haft deres Føde, ere ikke egentlig Hospitalslemmer, om de end blive gamle og skrøbelige, skiønt de kunde være Almisselemmer«. Under »besynderlig ynkværdige Omstændigheder« kan de dog optages i Hospitalet »dog med god Forsigtighed og Betænksomhed«, »at ikke Hospitalerne skulle komme i Foragt, og skikkelige Folk af bedre Stand undsee sig for at indlegges i Hospitaler for de mange grove Folk, som derudi i Fleng ere indlagde« . . .

gerstand«. Ved Bedømmelsen af Bryggersvendenes Kvalifikationer tog man bl. a. Hensyn til, at Bryggerkarlene ikke dannede noget Lav. Den Part, som Dommen gik imod, hævdede derimod, at det var en stor Fornærmelse mod Bryggerkarlene at regne dem lige med Gaardskarle. Det sidstnævnte viser, at der skelnedes mellem en faglært Haandværkssvend og en Tjenestekarl, og det er i Overensstemmelse hermed, naar det under en samtidig Retssag udtales, at Kramboddrenge og Vintappersvende ikke kan regnes lige med almindeligt Tyende [1].

Til den maadelige Borgerstand maa foruden Tyende henregnes Folk som »Skolappere«, »Kvinder, der bage Grovbrød«, Høkersker og Kroersker, samt Brodragere, Kornmaalere og Favnsættere, hvilke sidste forrettede det ved Havnen tilfældigt forefaldende Arbejde; men dermed er man ogsaa paa Grænsen af, hvad Datiden kaldte »Godt Folk«. Det er højst tvivlsomt, om Byens Borgere dertil vilde have regnet de mange Fuskere (»Bønhaser«), der gik Haandværkerne i Næringen, og den »Hob besynderlig stærke Kvindfolk og Rendekællinger[2], hvilke fast intet andet tager dem til, end begiver dennem ud paa Vejen imod Bønderne, der at opkøbe Høns, Lam, Svin, Æg, Gæs, Smør, Fisk og al anden Proviant, som hid til Byen føres skulde, og det siden igen udpranger paa det dyreste«; og endnu mere tvivlsomt er det, om Stodderfogder, Vægtere og Bytjenere kan nyde den Ære.

Helt udenfor »godt Folk«s Rækker stod i hvert Fald de saakaldte uærlige, som beklædte Samfundets mest foragtede Bestillinger: Bøddelens, Natmandens og Skorstensfejerens.

Bøddelen og hans Fæller var udgaaede af den store Flok af erhvervsløse, som fandtes i det 16de og 17de Aarhundrede. Det var i de Tider let at blive fattig. Ildebrand, Skibbrud, Krig eller Pest kunde i en Haandevending ruinere selv den mest velstaaende.

[1] Kopi af disse Retssagers Akter i Hels. Ligkomp.s Arkiv (P. A.). [2] Om disse saakaldte »Hugisker« (d. e. Høkersker), der var meget ilde sete af Borgerne findes bl. a. Oplysninger i »Tegnebog paa Hels. Raadstue« (Instrukser for Opsynsmænd paa Torvet, Rumormesteren og Underfogden) og Tbg. 1-6-1573, 16-3-1590 og 12-7-1591.

Ulige vanskeligere var det at komme paa Fode igen. Et almindeligt Middel hertil var at erhverve sig Tilladelse til at tigge. Da en Mand fra Helsingør 1604 i Uvejr havde mistet sin Skude, fik han saaledes »bevilget et Brev at besøge godt Folk med om Hjælp under Stads Segl«. Omtrent ved samme Tid bevilgedes der en Kvinde, som »langsommelig Tid haardelig haver ligget under Guds og Badskærs Haand« et »Brev at besøge godt Folk med om Hjælp under Stads Segl«[1]. Tilfælde af denne Art synes at have været ret almindelige; men Tiggerbreve gav man kun til Folk, som havde Udsigt til at kunne »rejse sig igen«. Var vedkommende derimod uhjælpelig nedsunket i Tryglernes og Stoddernes Klasse, gjaldt det blot om at raade Bod paa den værste Nød. Saadanne ordinære fattige kunde da faa Husly i »Spindehuset«, i »Sjæleboderne« eller i »Kirkestrædet«[2]; og de af dem, som ikke kunde arbejde for Føden, fik et Tegn, der gav dem Lov til at tigge indenfor Byens Grænser[3].

Datidens Fattigforsørgelse bestod altsaa i Hovedsagen deri, at man uddelte saadanne Tiggerprivilegier; men skulde Tiggeriet holdes indenfor nogenlunde rimelige Grænser, maatte man nødvendigvis holde meget strengt over, at hver By kun fik sine egne fattige at sørge for. Der var derfor ansat Stodderfogder, der skulde paase, at ingen fremmed Tigger blev mere end een Nat i Byen. »Hvem han finder herimod at gøre, skal han følge af By. Hvo ikke vil lyde, skal klages for Byfogden og da straffes. Men hvo som have Tegn og ere samtykte, de være med Fred«[4].

Byens fattige var altsaa en paa sin Vis priviligeret Stand, der endnu havde noget at miste. Det er aabenbart dette, man har villet

[1] Tbg. 18-10-1604 og 10-1-1605. [2] Hels. Tegnebog. [3] Tiggerbrevet har derimod vistnok været en Art Anbefaling og Legitimation, som kunde anvendes ogsaa uden for Hjemstedet. Det er i saa Fald lettere forklarligt, at en helsingørsk Skolemester Rasmus Simmensen kunde indlade sig paa at skrive »et falsk Bettelbrev« for »en Mand ved Navn Nielz Andersen boendes ved Slagelse« (se Skifteprot. 17-2-1648). [4] Danske Saml. 2 R. 6, S. 327. Tbg. 13-1-1578. Stodderfogdens Løn skulde ikke bidrage til at hæve ham i Samfundets Agtelse. Den var: »nu første Aar 2 Par Sko af Byen; tjener han vel, da at forbedres med et Par Hoser efter Lejligheden«. Dog var han tillige fri for al kongelig og Byes Tynge.

foreholde »den gamle lange Kvinde i Sjæleboderne«, Elline Skinders, der 1576 var bleven indviklet i en Trolddomssag. Det hedder nemlig: »Elline Skinders blev forholden, hvi hun havde ladet sig finde i saadan Handel eller saa omløbe[t], synderlig som hun skulde være et Almisse-Hoved og nyde Almisse-Hus i Sjæleboderne«[1].

Den fattige stod selvfølgelig dengang som nu nærmest til at komme i Konflikt med Loven, og skete dette, da hang Forvisningsstraffen som et truende Sværd over ham rede til at overskære det sidste Baand, der knyttede ham til det borgerlige Samfund, og dermed berøve ham den sidste Rest af borgerlige Rettigheder. Netop for de Forbrydelser, som laa den fattige nærmest: Løsagtighed og Tyveri, blev Forvisningsstraffen i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede meget hyppig anvendt; og der var dermed aabnet en bred Vej, som fra de fattiges Klasse førte over i de stedesløse Løsgængeres.

At Helsingør virkelig har været meget plaget af saadanne erhvervsløse Landstrygere, derom vidner Tingbøger og Raadstueprotokoller med deres gentagne Advarsler mod »at huse fremmede Løbe-Folk, som løbe fra een Købstad til en anden« eller, som det et andet Sted udtrykkes, at »herbergere allehaande løse Folk, Kæltringer og Skorstensfejere, som hidkomme til Byen«. Det tyder endogsaa paa en stærk Stigning i Løsgængernes Antal, at man 1598 forøger Stodderkongernes Antal fra 2 til 4[2]. Selv efter at Fattigvæsenet 1708 over hele Landet var bleven betydelig forbedret, klages der stadig over »det overhaandtagende Trygleri«, og en gennemgribende Ændring i disse Forhold synes ikke at være indtraadt før henimod Slutningen af det 18de Aarhundrede[3], eller maaske snarere først ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, da Fattigvæsenets Rammer udvidedes, og Lavene samtidig maatte opgive deres Fordring om ærlig Vandel og ægte Fødsel som Betingelse for Optagelse, hvilket hidtil havde været en væsentlig Hindring for de

[1] Dsk. Saml. 2 R. 6, S. 320. [2] Tbg. 11-12-1598. [3] Ved en 19-4-1790 anstillet Jagt paa Løsgængere var Fangsten kun en Mand og 3 Kvinder, som alle indsendtes til Forbedringshuset paa Kristianshavn. Arnh. & Lassen. 1874. S. 36.

Løsgængere, der vilde forsøge at generhverve sig borgerlige Rettigheder.

Det var tit langvejsfra, at Landstrygerne fandt Vej til Helsingør. Af 3 »Snaphaner og smaa Tyve«, som blev grebne 1576, var een fra Braband og »talede Ram-Jydsk«, een fra Vejle og den tredje var »en liden Kumpan fra Lørup paa Fyn«[1]; og mellem de »Børn eller Drenge«, som i Aarene omkring 1630 fangedes og indsendtes til Tugthuset (d. e. Chr. IV.'s Børnehus i København), var enkelte fra saa fjærnt liggende Byer som Oslo, Marstrand, Halmstad, Aalborg, Sæby og Danzig. Hyppig er der ingen Oplysning om Hjemstavn, men blot en Bemærkning om, at vedkommende »haver løbet for Dørene i lang Tid«[2].

Man hører flere Gange, at slige Løsgængere opholdt sig hos Bøddelen eller Rakkeren. 1563 laa f. Eks. 4 Tyve til Herbergs hos Rasmus Rakker, medens de iøvrigt samtidigt holdt til hos Mads Lansknægt »paa Kagholmen her i Helsingør«, hvilket sidste Sted de fik Mad og Øl. Nævnte 4 Tyve bekendte iøvrigt, at de havde været i Følge med 8 andre, »hvilke samme ikke have noget vist Tilhold noget steds, men altid ere ude om deres Snapperi«[3]. 1582 havde Mester Anders Fynbo (Bøddelen) indtaget i Bøddelhuset »en Hob Horer og løst Folk«, som han først havde »drevet hjem af Marken«, og Aaret efter fandtes der i hans Hus en Dreng, som havde mistet det ene Øre for Tyveri i Vordingborg og oftere var bleven kagstrøgen i København[4].

Dette Forhold var ret naturligt. En Del af Løsgængerne hørte jo ligesom Bødlen til de uærlige, og kun i Løsgængernes Flok kunde Bøddelen finde Folk, der vilde omgaas ham, og Karle, som vilde hjælpe ham med hans Arbejde. Trods Landstrygernes store Antal synes det til Tider at have været vanskeligt at finde Folk, der vilde paatage sig de Arbejder, man ansaa for vanærende. 1588 greb man til det Middel at benaade en Tyv mod, at han skulde tjene Livet

[1] Dsk. Saml. 2 R. 6, S. 341. [2] Helsingørs Tegnebog i Pr.-Ark. Sagregister findes i Bogen. [3] P. V. Jacobsen: »En Tyvesag fra Hels. 1563« i Hist. Tidsskr. I. 6, S. 593 o. flg. [4] Danske Saml. 2 R. 6, S. 360 og 362.

ud som Rakker og brændes paa Kinden; og den daværende Bøddel, som blev »sagt fra sit Liv«, fordi han havde holdt til halvt med Tyven, benaadede man mod, at han skulde tjene som Bøddel paa Livstid og »være Helsingørs Byes Egen, saalænge han lever«. Samtidig fik Bøddelen Befaling til »paa sin Kappe og Kjortel« at bære »et Tegn som et Sværd af rødt Klæde«, for at alle kunde kende og undgaa ham. Endvidere blev det ham befalet at have Bræt eller Tavle (d. e. et Skilt) ved sin Dør, for at ingen af Vanvare skulde blive besmittet ved at træde ind i hans Hus. Aaret efter blev han sat i Fængsel, fordi han ikke efter Befaling havde udslæbt en død Hest. Da man skulde bruge ham, maatte man imidlertid tage ham ud, men efter endt Forretning skulde han indsættes igen[1].

Iøvrigt kan ogsaa de helsingørske Bødlers Livsførelse i høj Grad tyde paa, at de var udgaaede af Forbryderklassen. 1551 anklages Bertel Bøddel for Tyveri, og Resultatet fremgaar af den lakoniske Randbemærkning i Tingbogen: »Mester Bertill bleff hængdt«. 1583 maa Mester Anders Fynbo strække Hals, fordi han har stukket en Skipper ihjel. 1587 slog Skarpretterens Kvinde en Mand ihjel. 1619 overfaldt en Skarprettersvend ved Nattetide en Mand og hans Hustru med en stor Buløkse. 1630 ødelagdes Skarpretterens Hus af en Rakkersvend, og samtidig forviser man Skarpretteren fra København, som »er befunden her paa Gaden med sin Bøsse«, saa vel som »alle hans Medfølgere«. Aaret efter overfaldt atter en Rakkersvend »med draget Værge« en Mand og hans Hustru, og 1635 dømmes en forhenværende Skarpretter fra Kristianssted fra Livet i Helsingør for Mord og Tyveri, og saa fremdeles[2]. Ligesaa betegnende er det, at man i Mestermandsinstrukserne hyppig finder sig foranlediget til at indskærpe, at Bødlen ikke maa »gange paa Vildtbanen med Bøssen« eller »stede Letfærdighed med Horeri i hans Hus«, og at »ej heller skal han selv, hans Hustru eller Folk nogen ærlig Folk udskælde for et eller andet«[3]. Det var derfor ikke

[1] Tbg. 19-10-1588, 25-10-1588, 21-7-1589. [2] Dsk. Saml. 2 R. 6 B. S. 362. Rpr. 23-2-1619, 16-1-1630, 17-11-1631, Tbg. 10-8-1635. [3] Mestermandsinstrukser af 1628, 1633 og 1664 findes i Tegnebog paa Hels. Raadstue (A. W. II og III). Andre lignende findes i Tbg. 25-10-1588, 18-8-1597, 15-5-1609.

saa ganske uden Grund, at ærlige Folk undgik Samkvem med de uærlige.

Afskyen for Bøddelen kunde gaa saa vidt, at man forulempede ham i hans lovlige Virksomhed. 1563 finder man sig foranlediget til at befale, at ingen maa gøre Mestermanden Rasmus Overlast, naar han slaar Hunde ihjel paa Gaden[1]; og 1582 blev Mester Anders Aalborrig slaaet ihjel af Befolkningen. Han skulde henrette en Kvinde, men skønt han brugte 5-6 Hug, fik han dog ikke Hovedet skilt fra Kroppen. »Han kastede da Rettersværdet og gav Flugt og begærede: Naade! Naade! Og som han da tog til Løb og kom over nogle Gærder, blev han af Almuen ynkeligt slagen og tagen af Dage«[2]. Det var derfor ikke uden Grund, at man sine Steder brugte at lyse Fred over Bøddelen, inden han tog fat paa sin Gerning[3].

At Arbejdet afskyedes i lige saa høj Grad som Personen, viser den kendte Beretning om Bernt Hollænder, der 1583 selv rensede sin Hemmelighed, hvorefter Borgerne højtidelig samledes til Ting og vedtog at forvise ham af Byen, fordi »han var falden i Rakkerens Embede og havde gjort sig selv til Rakker«. Den samme Afsky for Bøddelens Arbejde ligger til Grund, naar Henrik Bardskær 1552 forbød sine Svende at hjælpe til at rejse Stigen, da Bertel Bøddel skulde hænges[4]. Man vil af disse Træk forstaa, at det var en slem Sigtelse mod Søren Nielsen Pligtskarl, da en Pige 1577 ymtede noget om, at han havde tjent Rakkeren i København. Hun blev stævnet for Raadet og forklarede her meget snedigt, at hun ikke havde sagt, »at han havde tjent Rakkeren i København, men at have set en Karl her paa Gaden, (som) var lig en, der tjente Rakkeren før, og sagde, at hun vidste forskrevne Søren ikke andet at skylde end ærligt og godt, og han herpaa fik 8 Mands Vidnesbyrd og Borgmester og Raads Brev«[5].

* * *

[1] Tbg. 11-1 og 15-11-1563. [2] Dsk. Saml. 2 R. 6 B. S. 350. Tbg. 25-6-1582. [3] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. [4] Hist. Tidsskr. 1 R. 5 B. S. 56. [5] Dsk. Saml. 2 R. 6 B. Tbg. 21-10-1577.

II

SKUDSMAAL & ÆRESBEGREBER

Netop i Slutningen af det 16de og første Halvdel af det 17de Aarhundrede drog en Mængde fremmede, dels Danske og dels Nederlændere og Tyskere, til Helsingør for at nedsætte sig som Borgere. Det kunde under slige Forhold falde Øvrigheden vanskeligt at kende den ærlige, stræbsomme Borgersøn, der havde begivet sig ud i det fremmede for at søge sin Lykke, fra den uærlige Landstryger. En Del af de uærlige var ganske vist let kendelige, idet de var brændemærkede eller havde mistet et Øre eller to for Tyveri; men et meget stort Antal havde dog undgaaet at faa et saadant Forbrydermærke. Det var saaledes nødvendigt for den ærlige Mand, at han kunde dokumentere sin Ærlighed. Han maatte derfor, inden han begav sig ud, i sin Hjemstavn paa Tinge »skyde sit Skel og Skudsmaal« og erholde et med Øvrighedens eller et Lavs Segl forsynet Ærligbrev. Vi er i Stand til at gengive et saadant, der stammer fra Helsingørs Raadstuearkiv og maa have tilhørt en Mand, som er født i Kalundborg, men senere har erhvervet sig Borgerskab i Helsingør.

♣ ♣ ♣

Annders Faſche Byefougitt wdi Kallundborge, Pouell Chriſtenſen Borgemeſter, Jacob Smed Raadmandt og Anndres Nielſen Schriffuer *ibidem*, Giøre wij for alle vitterligt, Att *Anno Christi 1601* Mandagen then *17. Augustj* paa waart Byethinngh, for oß och Mennige Almue Som then dagh forne thing haffde ſøgt, waar Schicket Jørgenn Chriſtofferſenn, Barnnfød her i Kallundborge, Hannd Stodt ther idagh Innden iiij thingſtocke, Och liudeligen tilſpurde Borgemeſter, Raadt och Mennige Almue Som tilſtede waare, huorledes de haffde kiennt hanns foreldre Som for Nogen thid Sidenn waare Beſidne her i Kallundborghe, Om de leffuede wdi Echteſchaff tilſammell, Och huorledis de forholt thennom wdi Samme theris Ecteſchaff ſtatt, Liff, Leffnit

och Omgengelße ☾ Ther hoß huad thennom waar Beuiſt, Om hans Contition och vilckor, Om hand waar ecte fød och Baaren Och huorledis hand haffde ſigh forhandlit wdi ſinn Opvegxt medlerthid hand waar her i Byenn. Om Nogenn vaar eller vere kunde, Som haffde hannom eller Hans foreldre, Att Saghe eller Schylde for Nogn deell, Da Stod hannd Offuerbødig och vilde lide, huis Domer och Dannemendt Hannom for finde Kunde, Tha igen Suarede, Førſt Borgemeſter och Raad derneſt Mennige Mand Som tilſtede waare, Att dett waar dennom vitterligt, Och de vell haffde kiendt forne Jørgen Chriſtofferſenns foreldre, Hanns fader Chriſtoffer Raßmuſſen Och Moder Johanne Raßmustaachter, huilcke leffuede thill Samell wdi Ecteſkaffſtadt Chriſteligen Och gudfrycteligen Och fremdroge theris Liff, Leffnit och Omgengelße, medler thidt de her i Byen waare Beſidne Erligenn Chriſtligen Och tilbørligen Saa Ingen waar Som kunde thennom andet Efterſighe eller haffde thennom Att Beſchylde for Nogen Dell Anndit end gode og gott. ☾ Derhoß, er dett thennom witterligt, Att forne Jørgen Chriſtofferſen, er theris Ecteſønn Och wdi Ecteſchaffſtadt fød och Baaren, Baade paa faderne Och Møderne Side, Och hand wdi ſin Vngdom, Och Opuegxt, ſaa vitt de hannom kiendt haffuer fremholt ſit Liff, Leffnit Och Omgengelße, Chriſtligenn Och Gudfryctligenn Som hannd maa well høre och forſuare, Saa Ingn waar ſom haffde hannom Att beſchylde for Nogenn Deell, Anndit end dett Som erligt er I Alle Maade: Her paa bedis Och fick forne Jørgen Chriſtofferſen it wuiligt thingsvidne aff Xij lougfaſte Dannemendt Som er . . . huilcke Xij throfaſte Dannemendt Alle Endrectelig paa ſeell och Sandhedt vidnede, Att de ſandelig hørde Och ſaae, Dett Saaledis Gick och fore Samme Dagh Som forſchreffuit Staar Dett vidne wij forne mett voris Zignetter her vnder thryct *Actum vt Supra*[1].

[1] Skrivelsen har været forsynet med 4 hængende Vokssegl, hvoraf de to er bevarede.

Man vil af dette Dokument se, at den, som skød sit Skudsmaal, ikke alene dokumenterede sin egen Ærlighed, men ogsaa sine Forældres. Uærligheden kunde nemlig erhverves ved Arv, i hvert Fald i visse Tilfælde.

Det var derfor ikke alene for Eftermælets, men ogsaa for de efterlevendes Skyld ikke ganske ligegyldigt, hvorledes man kom ud af Verden. Den, der blev rettet med Økse eller hængt, eller hvis Hoved blev sat paa Stage, mistede sin Ære og maatte ikke komme i kristen Jord. Da Peder Christensen Rebslager 1592 var dømt fra Livet, fordi han havde myrdet sin Hustru, gik derfor Borgerne i Forbøn for ham, at hans Hoved maatte lægges udi Kisten ved hannem, og »hans Legeme med Hoved maatte komme i Kirkegaarden«[1]. Livet kunde han ikke redde, men Æren. To Tyve, som 1599 var dømt til Galge og Gren, blev ligeledes efter manges Forbøn benaadede »anseendes deres Ungdom«, saa de »stod deres Ret for Sværdet«[2].

Det var dog i Reglen ikke Straffen, men Forbrydelsen, der gjorde Personen uærlig; noget andet er, at visse Straffe benyttedes til at kendetegne graverende uærlige Handlinger. Til saadanne regnede man Tyveri, Bedrageri, falsk Vidnesbyrd, Forræderi o. lign.; derimod var Manddrab i og for sig ikke vanærende. En Drabsmand kunde genoptages i Haandværkerlavene, naar han havde betalt Bøde for sin Forseelse. Til Sammenligning kan anføres, at Borgmester og Raad 1583 udelukker Morten Bødker af Hellig Trefoldigheds Gilde »og al anden ærlig Samkvem« paa Grund af »et Tyvsrygte, han er kommen udi«, og at Andbjørn Svendsen fra Varberg i mange Aar sad uden Borgerskab i Helsingør, da han ikke kunde skaffe ærligt Skudsmaal fra sin Hjemstavn, fordi han havde været med til at forraade Varberg til Grev Christoffers Folk[3].

Vi skal nu se, hvorledes man stillede sig overfor en anden almindelig Forbrydelse, nemlig Hor, hvortil regnedes Barnefødsel udenfor Ægteskab. I Helsingørs Stadsret af 1443 var Straffen for denne

[1] Tbg. 12-6-1592. [2] Tbg. 15-10-1599. [3] Tbg. 21-6-1583. Hist. Tidsskr. 1 R. 5 B. S. 120.

Forseelse haard nok; »Manden Halsen af og Quinden levendes i Jorden«, hed det[1]; men dette gjaldt dog først, naar de »ikke vil tage Skrifte, Bod og Bedring, som dennem bør, og bliver saa Dag og Aar«. 1574 befaler Fr. II Helsingørs Øvrighed at opsøge alle løsagtige Kvinder i Byen og lade dem kagstryge og forvise. Kom de igen, skulde de miste begge Øren; og vovede de tredje Gang at vise sig, skulde de druknes i en Sæk[2]. I Kr. IV's Reces af 1643 var det desuden bestemt, at »berygtede Brude« — d. v. s. Kvinder, der var blevne frugtsommelige udenfor Ægteskab — naar de skulde have Bryllup, ikke maatte følges til Kirken af Brudepiger og ikke gaa med udslaget Haar. Fra 1640 omtales under en Retssag, at Menigmand paa en bestemt Maade haanede en Horkvinde umiddelbart efter Forbrydelsen. Et Vidne udtaler nemlig, at han ikke vidste, hvilken Kvinde det var, der havde forset sig, før han saa Folk »slog Vand paa hende«, da hun kom ud paa Gaden[3]. Det maa herefter anses for utvivlsomt, at Hor for Kvindens Vedkommende medførte Vanære. Dette fik saa meget desto større Betydning, som man samtidig ser, at Øvrigheden meget flittig opsporede Forseelser af den omtalte Art. Der udnævntes »Dannekvinder«, som med Byens to Jordemødre »gik om at malke«, for at ingen frugtsommelige Kvinder skulde skjule deres Tilstand, og 1619 blev Jordemødrene endog straffede, fordi de ikke efter Malkeprøven havde anmeldt et Kvindfolk, der en Maaned senere gik i Barselseng, ligesom det i den Anledning udtales, at Malkeprøven burde finde Sted oftere. Ret almindeligt er det ogsaa i Tingbøgerne at træffe Eksempler paa, at en Kvinde straffes med Tugthus for at være »gangen til Kirken at vies med hendes aabent Haar, efter hun var krænket«[4].

Naar der her er dvælet lidt udførligt ved dette Punkt, er Grunden den, at den Omstændighed, at en Kvinde mistede sin Ære ved at have Omgang med en Mand før Ægteskab, medførte, at hendes »uægte« Børn fra Fødselen af var æreløse. Dette var en nødvendig

[1] Hels. Stadsret af 1443. § 61. Afskrift af 1754 i Bülowske Manuskriptsaml. (Sorø Akademi). [2] Geheimeark.'s Aarsb. III Till. S. 57, 58. [3] Rpr. 13-8-1640. [4] Rpr. 13-8-1640, 14-6-1630 og 23-2-1619.

Følge af, at Uærlighed var arvelig. De helsingørske Lav krævede da ogsaa fra Slutningen af det 16de Aarhundrede ikke alene ærlig Vandel, men ogsaa ægte Fødsel som Betingelse for Optagelse.

Hertil kommer endvidere, hvad der fremgaar af det forudgaaende, at man kunde blive uærlig ved at omgaas uærlige og ved at forrette visse Arbejder, som disse Samfundets Pariaer plejede at udføre.

Fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede spores imidlertid noget forskellige Opfattelser af Begrebet Uærlighed. Haandværkerlavene, og da navnlig de mest zünftige af disse, strakte Begrebet meget vidt, idet de ikke alene regnede uægtefødte, men ogsaa Fuskere i deres Fag, og Svende, som omgikkes saadanne Fuskere, for uærlige. I Modsætning hertil søger Kristian den 4de at indsnævre Begrebet, idet han forbød Lavene at kræve Ægtebrev som Betingelse for Optagelse, »ligesom bedre skulde være, at en Uægte sig med Lediggang skulde opholde end ved et ærligt Haandværk nære og føde«. Denne Bestemmelse havde dog kun ringe Virkning, Lavene vedblev i Smug eller aabenlyst at kræve »Geburtsbrev« eller »Ægtebrev«.

Som Kristian den 4de søgte at drage de uægte fødte ud af de uærliges Rækker, saaledes søgte Kristian den 5te at drage dem, »som formedelst nogle uomgængelige Forretninger og Bestillinger paa deres Ære forulempes« ud af Pariakasten, idet han forbød Folk at anse »Hestegildere, Svinsnidere, Skorstensfejere og Natmænd og andre deslige« for uærlige, og at lade dem, som selv eller ved sine Tjenestefolk vilde udføre »uomgængelige Forretninger« derover »komme i ringeste Foragt eller Æres Forklejning«. De, som overtraadte denne Befaling, skulde »uden nogen Forskaansel lide paa deres Ære eller straffes paa Bremerholm«. I en senere Forordning af samme Konge udtales det, at Natmandsfolk ofte maa »med stor Bekostning forskrive Folk andensteds fra af deres Vilkaar« for at hjælpe ved Barnefødsel, Daab og Jordefærd i deres Familie. Det befales derfor, at Magistratspersonerne med deres Hustruer for at give andre et godt Eksempel skal være til Stede ved Barnedaab og Ligbegængelse i Natmandens Familie, og at Øvrighedspersonernes og Borgerskabets

Hustruer saa vel som Jordemødrene »paa Ansøgning« skal indfinde sig for at hjælpe til ved Barnefødsel i Natmandens Hus[1].

Omtrent samtidig med disse Forsøg fra Kongemagtens Side paa at hæve de Folk, som forrettede »uærligt« Arbejde, i Samfundets Agtelse, indtræder der en Klassedeling blandt de uærlige Bestillingsmænd. Forholdet havde hidtil været det, at Bøddelen eller Skarpretteren holdt Svende til at forrette Natmands- og Skorstensfejertjenesten. Af Morten Skarpretters Skifte 1658[2] ser man saaledes, at han havde to Vogne og »en brun blisset Hest«, og at der i hans Hus var »en Svendestue«, hvilket viser, at han har forestaaet Renovationsvæsenet. Omkring ved 1660 begyndte man imidlertid at indskrænke Skarpretternes Antal, idet man inddelte Landet i større Skarpretterskaber, hvilke Embeder besattes af Kongen. Derved blev Skarpretteren altsaa kongelig Embedsmand, og fra den Tid skelnes der skarpt imellem Folk »af Natmandsart« og af Skarpretterslægt. Dette stemmer godt med, at Kongens Skarpretter, som det synes, længe forud regnedes blandt ærlige Folk. 1588 nævnes f. Eks. »ærlig og velforstandig Mand Hans von Würtemberg, kgl. Majestæts Profos her paa Cronneborrig«[3]. — Da man 1686 skulde besætte Skarpretterposten i Helsingør, havde Byens Øvrighed antaget en Frantz Mühlhausen, som »haver lovet ej at ville forskyde Enken, som er af gammel Skarpretters Familie og ellers med hendes mange smaa uopfødte Børn skulde lide Nød for deres Livs Ophold«. Amtmanden havde imidlertid lovet Skarpretteren i København, Andreas Liebknecht, Posten, og denne klager da til Kongen over, at Byens Øvrighed ikke vilde antage ham; og for at give sin Klage Vægt tilføjer han, at den nævnte Frantz Mühlhausen »haver været her i København hos Natmanden, saa at det ikke er sømmelig, at saadant en Person skulde en ærlig Skarprettertjeneste betræde«. Herimod hævder Borgmester og Raad, at han er en Mestermands Søn fra Tyskland, og at de intet ved om hans Tjeneste hos Natmanden,

[1] Forordn. 21-3-1685. Reskr. 12-3-1698. [2] Dette Skifte viser iøvrigt, at Skarpretterens Dragt var ret pragtfuld. Han efterlod sig »1 røed Kledning med Sølffgalluner«, »1 fillemut fahre Kledning med Guldsnore« og »1 fillemut Reffskinds Kiortel«. Skiftepr. 27-5-1658. fol. 62. [3] Tbg. 6-5-1588.

ligesom de henleder Kongens Opmærksomhed paa, at Liebknechts Bemærkning er i ringe Samklang med den nylig udstedte Forordning. Mühlhausen fik da Posten som Skarpretter i Helsingør, Frederiksborg og Slangerup [1].

Vi skal nu fremdrage et Par Træk, der viser, hvor vanskeligt det var selv for den højeststaaende af de uærlige Bestillingsmænd at faa de Menneskerettigheder, som den kongelige Forordning hjemlede ham, respekterede.

Da Christian Hansen Skarpretter 1686 vilde have sine Børn i Skole, vilde ingen af Byens 4 Skoleholdere modtage dem. Han klagede da, og Sagen kom for Biskoppen, som i Forening med Provsten og Magistraten fastsatte, at man skulde fordele Torten ved at lade Børnene gaa i Skole et Fjerdingaar hos hver af de fire Skoleholdere. Endvidere hedder det, at »eftersom Provsten (d. e. den fornemste af Præsterne) kristner og døber Skarpretterens Børn og Magistraten med kgl. Majestæts Byfoged (d. e. de fornemste Borgere) er de, som gaar nærmest at følge hans og Hustrus samt Børns Lig, da (skal) den øverste og fornemste Skolemester bemeldte Skarpretterens Børn have først at antage til Information paa et Fjerdingaars Tid, og derefter in ordine, som deres Navne her under findes antegnede at kontinuere, og det uden nogen Mistanke, Eftertale og ringeste Despekt i nogen Maade«. Nogle Dage efter, at denne Afgørelse var forkyndt, mødte Skarpretteren med sine Børn for Skolemester Laurits Dinesens Hus, men Skolemesterens Kone »slog den nederste Dør i«, saa Børnene maatte gaa hjem igen. Laurits Dinesen blev da opkaldt paa Raadstuen, hvor han fik en Tordentale af Provsten, der foreholdt ham den kgl. Forordning af 1683 og stillede ham i Udsigt, at slig Vægring kunde straffes med Bremerholm. Men først efter at Provsten havde ladet ham stævne til Tings, »slog han sig til Rette og tog Børnene i Skole« [2].

Aaret efter kom Provsten selv i lignende Knibe, idet Skarpretter Frantz Mühlhausen forlangte at komme til Alters om Søndagen

[1] Meddelt af Hr. Løjtnant cand. phil V. Hostrup Schultz. [2] Provstebog for Liunge-Kronborg Provsti.

sammen med andre Mennesker. Allerede i Januar 1687 maa han have stillet dette Krav, thi ved den Tid skrev Bispen til Provst Schumacher i Helsingør saaledes:

». . . hvad eders Skarprichter er angaaende, kand det ikke negtis hanem iblandt de andre communicanter, paa hvad Tid han det begærer, at admitteris, saasom baade Bødelen og Rakkeren her gaar tillige med de andre og har Sted midt iblandt dennem, med mindre han i Mindelighed dertil skulde kunne persuaderis« [1].

Dette Svar er sandsynligvis aldrig kommen til Skarpretterens Kundskab, i hvert Fald var hans Begæring endnu i Oktober Maaned samme Aar ikke bleven opfyldt, og han sender da følgende Andragende til Bispen:

Velædle Højærværdige H(r) Biſkop, gunſtige Herre.

Udi allerdybeſte Ydmyghed hafuer ieg Vnderſchrefne at forredrage, ſaaſom Sogneherren *Mag.* Gert udi Helſingør ej vil tillade at Annamme mig og min Huſtrue til Herrens Nadvere i blandt andre Guds Børn om Søndagen, da Menigheden meſt gaar til Guds Bord, mens foregiver at mine Formænd allene om en anden Dag til *Sacramentet* ſchulle berede, vel mueligt fordi at min *Profes* er en Skarpretter: Dog ſiger Sogneherren ſaa, at jeg ſchulle beſøge Velædle Hr. Biſkopen om Tilladelſe at gaa med andre godt Folk om Søndagen, Helſt fordi det ſtaar mig ikke an at bemøge Sogneherren om en abſunderlig Dag derom for mig ringe alene. Derfor udi allerdybeſte Ydmyghed indflyer til velædler Hr. Biſkop om *Assistentze* i denne Fald, Beder og begærer at hans Højærværdighed vilde tillade og bevilge mig den Naade at komme til Herrens Bord om Søndagen ſom andre kriſtne Menneſker, ſaadan Gunſt haver Gud at velſigne og belønne, ønſker den ſom forbliver

Hans Højærværdigheds allerydmygſte Tjenner
Frandtz Mühlhauſen Scharfrichter
Hafniæ 4-10-1687. in Helſingør.

[1] persuaderis = overtales.

Som man kan tænke, blev det nu paalagt Provsten at opfylde hans Ønske og »hannem i Guds Navn blandt andre admittere, naar han det efter kristelig Forberedelse begærendes vorder«; men han har næppe sat Pris paa den Hensynsfuldhed, der forbød Skarpretteren »at bemøge Sogneherren om en absunderlig Dag«[1].

Selv Magistraten faldt det meget vanskeligt at fatte, at en Skarpretter skulde behandles som andre Mennesker. Da Skarpretter Jørgen Conrad 1721 klager til Amtmanden over, at Borgmester og Raad ikke vil betale ham for en hollandsk Matros, han havde begravet, maatte Magistraten »højligen undres over hans Uforskammenhed« og »condolere, at vi endog i saa vilain en Affære skal meleres og med Bøddel og Rakker saa godt som stilles til Ords«. Amtmanden meddeler dem da i Anledning af, »at de sig mener fornærmede ved at afgive deres Erklæring paa slig en Klage«, »at enten det er en Skarpretter eller en Natmand, som lider Uret, faar han saa vel som andre søge Hjælp paa de Steder, som hannem er anordnet, og haver de at se hannem fornøjet for den udslæbte Matros«[2].

Disse Træk viser tilstrækkeligt, hvor vanskeligt den humane Tanke i Kristian V's Forordning trængte igennem, skønt de højere Autoriteter stadig søgte at holde Haanden over de uærlige Bestillingsmænd. Og dog gjaldt det her Skarpretterne, selv om en af dem mulig var »af Natmandsart«; om Natmanden er der endnu slet ikke Tale.

*

III

GODTFOLKS LIGBEGÆNGELSE

Da Helsingørs fornemste Ligkompagni 1754 fejrede sit Hundredaarsjubilæum, blev der i denne Anledning skrevet et Jubilæumsvers, i hvilket det blandt andet hedder:

[1] Provstebog f. Liunge-Kronborg Provsti. [2] Kopibog i Hels. Raadstuearkiv. A. O. Nr. 16, pag. 100-102.

»... Vi kan ej altid leve,
og, naar vi leve længst, maa vi dog dø endda;
hvad Fortrin havde for en fattig da en Greve,
hvis Ligbegængelsen ej skilte ham derfra«[1].

Der klinger i disse Linier et dybt Suk ved Tanken om den Lighed, der viser sig ved Døden. I Livet kunde den bedrestillede paa saa mange Maader markere sin Rang; men Døden afslører det fælles menneskelige. Ligbegængelsen var den sidste Lejlighed, der gaves, til at vise, hvor højt den saligen hensovede var naaet op ad Samfundets Rangstige; det var derfor næsten en Selvfølge, at man ved denne uigenkaldelig sidste Lejlighed gjorde en Kraftanstrengelse i saa Henseende.

Jord, Sang, Klokkeringning og Ligprædiken kunde faas til forskellige Priser, og Kistens Udstyrelse, Ligklædets Art og Begravelsesgildets større eller mindre Overdaadighed afhang ligeledes af Boets Formue; men enhver strakte sig saa vidt som muligt. Det er derfor ikke uden Grund, at Kristian V i sin Begravelsesforordning taler om »megen stor Overdaadighed og unyttige Omkostninger« ved Begravelser, »hvorved ikke alleneste Gud højligen fortørnes, medens og mange for at efterfølge de daarliges Eksempel og af en vrang Indbildning, at derved de afdøde sker nogen Ære og Tjeneste, saaledes over deres Evne forsætter deres Midler, at de det sent eller aldrig kan forvinde«.

Der var imidlertid to Æresbevisninger, som ikke kunde erhverves for Penge: kristen Jord og standsmæssigt Ligfølge. Kristen Jord var nægtet Selvmordere og saadanne Misdædere, som blev hængte eller henrettede med Økse, og disse blev derfor af Natmanden nedgravede i Galgebakken. Man forstaar derfor, hvad der ligger bagved, naar Borgerne 1599 gaar i Forbøn for to Tyve, der var dømt til Galge og Gren, og derved opnaaede, at de kom til at staa deres Ret for et Sværd. Naar et Lig blev fundet ved Stranden, hvad der skete ret hyppig, gjaldt det den afdødes Ære, om der konstateredes

[1] Jubilæumsvers for Hels. st. Ligkomp. 1754 (Univ. Bibl.). Forf. var en Dr. Anchersen, Hører ved Byens Latinskole.

Mord eller Selvmord. Om Maren Spillemands hedder det 1644, at efterdi det »erfares, at hun sig selv haver druknet, da hun at begraves i heden Jord ved Skarpretteren«. Omvendt fik en Pige, som 1722 blev funden død i Stranden, »en kristelig og hæderlig Begravelse«, da det formentes, at hun var myrdet[1].

Som kristen Jord var det centrale i de kirkelige Æresbevisninger, var Ligfølget det i de verdslige. Begravelsen i indviet Jord var Vidnesbyrd om, at den afdøde havde forligt sig med Kirken og var Medlem af Menigheden. Standsfællernes Ligfølge var det tilsvarende Vidnesbyrd om, at den afdødes borgerlige Ære var uplettet, saa han kunde regnes blandt Godtfolks Tal. Af disse to Æresbevisninger var den første i og for sig den vigtigste, fordi den var en Betingelse for at opnaa den anden. Kristen Jord var nemlig den første Betingelse for, at en Begravelse maatte foregaa »med Ceremoni«; men det var dog kun blandt Samfundets Udskud, at Opmærksomheden fæstede sig herved. For den almindelige Borger blev det Ligfølget, der satte det afgørende Stempel paa den afdøde og ikke alene tilkendegav, at han nød Samfundets Agtelse til det sidste, men tillige ved sin Sammensætning viste Graden.

Man forstaar derfor, at Helsingørs lille Ligkompagni har Ret, naar det 1766 i et Andragende til Kongen udtaler, at »iblandt de mange gode Skikke og Anordninger, som ere gjorte og gøres til det menneskelige Køns Bekvemmeligheder, ere de ej for de ringeste at regne, som efter ethvert Steds Lejlighed reguleres, hvorledes de døde paa bedst anstændig Maade og for nogenledes billig Betaling til sin Hvilested kan blive henbragte«[2].

Hensynet til Betalingen er dog nyt; man kendte før 1600 sikkert kun undtagelsesvis til lønnede Ligbærere. Reglen var den, at hvert Gilde eller Lav viste sine Medlemmer den Ære at følge og bære dem til deres sidste Hvilested. Dog kunde der ogsaa her indenfor Lavets

[1] Rpr. 8-7-1644. Tbg. 24-8 og 7-9-1722. [2] Her og i det følgende, hvor Talen er om Ligkompagnierne, er Hovedkilden disses opbevarede Lavsbøger og Dokumenter (i Pr. Ark.) samt sagligt ordnede Dokumenter vedr. Ligkomp. i Hels. Raadstuearkiv (Pr. Ark.); men desuden er en Del supplerende Oplysninger hentede af Politiprotokoller og Kopibøger i Raadstuearkivet.

egen Kreds blive Lejlighed til at gøre Forskel paa Folk. I de Lavsartikler, som de helsingørske Snedkere købte i Stralsund 1649, var det bestemt fastslaaet, at »Mestre og Mesterinder« skulde bæres »under Lavets bedste Ligklæde«, men derimod Svende, Læredrenge og Tjenestepiger »under Lavets gamle Ligklæde«. Det var derfor meget ubesindigt af Smedemester Peder Knudsen, at han 1751 klagede til Smedelavet over, at han ikke havde maattet faa Lavets bedste Ligklæde til sin Drengs Begravelse. Det oplystes nemlig, at Oldermanden endogsaa havde sendt ham to Ligklæder at vælge imellem og en Krans at sætte paa Kisten, hvilken Peder Knudsen havde afreven; og da samtlige Lavsmestre desuden var enige om, at det aldrig havde været Skik at bruge det bedste Ligklæde til Drengelig, maatte han betale 3 Rdl. i Bøde for ubeføjet Klage[1].

Der rejste sig i Tidens Løb Hindringer for Lavenes Ligbæring. Det var dyrt at holde de kostbare »Ligrekvisitter«[2], og mange Lav var saa smaa, at de ikke evnede det. Desuden voldte det Vanskelighed at faa Medlemmer til at bære. Medens det i det 16de Aarhundrede i Lavsskraaerne blot nævnes, at Medlemmerne skal følge Lig, maa man i det 17de Aarhundrede udtrykkelig tilføje, at de tillige skal bære. Hertil kom saa endelig den største Vanskelighed, at Ligbæring i Pesttider var smittefarlig. Da der 1580 var Pest i Helsingør, klages der over, at Dragerne ikke vil bære »Staekarle og fattige Folk«, som »afdø i denne skrøbelige Tid«. Man truer Dragerne med Forvisning fra Byen og tilføjer, at hvis de begærede Pendinge for at bære Ligene, vilde man dertil finde Raad. Dragerne beraadte dennem da og erklærede derefter, at de vilde ikke have Betaling, men skulde nok findes villige til at bære[3]. I Januar 1655 havde Sørend Urmager, som var Medlem af Smedelavet, forsømt at møde til Ligbæring 36 Gange, men »formedelst Fred og Enigheds Skyld haver Lavet hannem med Naade bevilget, eftersom han begærede Naade og ikke Ret«, at han kunde slippe med en Bøde paa 4 Rdl.,

[1] Smedenes Lavsbog 1751. [2] Da det i det følgende omtalte »forenede Ligkompagni« 1734 ophævedes, vurderedes dets Ligrekvisitter til 254 Rdl. [3] Tbg. 31-10-1580.

og dermed skulde saa »al Tvist være »opsoffuen« og dæmpet«[1]. Aarsagen til Søren Urmagers Forsømmelse erfarer man af en Bemærkning bag i Smedelavets Protokol:

„Anno 1654 **vdi Ollbermanden Niels Andersøn Sporemagers Tiid er der vdi den ſtorre graßerinde Peſt af Smedelavet ſalligen hendøde thræ och thræsindstiuge gamble och vnge".**

Naar det tages i Betragtning, at Lavet næppe kan have talt flere end 15-20 Mestre, vil man se, at Risikoen ved Ligbæringen maa have været betydelig. Hvis Pesten har krævet et tilsvarende Antal Ofre indenfor Byens andre Lav, har sikkert de fleste af disse ikke haft saa mange Medlemmer, at de kunde besørge Ligbæringen. Det er derfor ganske naturligt, at det netop er samme Aar, at 60 helsingørske Borgere stifter det saakaldte »store Ligkompagni«. At Pesten er Aarsagen til dettes Oprettelse, udtales da ogsaa klart i følgende Ord, hvormed Kompagniets Lavsbog begynder:

I denn Herris Jeſu Naffnn!

Efterſom Gud Aldermegtigſte Med Sit Faderlige Riiſs och Kors for vorre Synder och Offuertredelſer ſkyld os hiemſøger i denne worris by och menighed da ville vi med Gudtz Naadis hielp ok af rene Chriſten Kierlighed ſom vj erre huer andre pligttige vj vnderſchreffne borgere her i Helſing-ør. Samtöcke Slutte och Indgaa och forpligtte os tilſamen att huilcken Gud Allermegtigſte førſt fra denne Elendige Verden hedenkalder enten nogen aff oss eller vorris Huſtruer eller børrn, da vj andre ſom Igien leffuer att biſtaa i Slig tilfald at Hielpe Berre och følge en huer ſom bemelt er til ſitt Leyeſted ſom det ſig børr effter vorris løffte, och det Icke alleneſte nu i denne Suage tiid eller her efter Kome kand menss altiid at holde veed lige vrøgeligen vj och alle vorris effterkomere till en euig Hukommelſe Dett forſchreffne Vidner ok Bekreffter vj alle och en huer med vorris egene hender vnderſchreffuen. Helſing-ør den *4. Augusti Anno 1654.*

[1] Hels. Smedelavs Protokol.

De Mænd, som dannede dette Ligkompagni, hørte til Byens forholdsvis velstillede Haandværkere og handlende. Blandt den fattigere Del af Befolkningen havde man allerede tidligere Ligbærerlav, hvilket jo er ret naturligt, da Vanskeligheden ved at faa et anstændigt Ligfølge nødvendigvis maatte være størst for de lavere Lag af Befolkningen. Allerede 1512 hører man om et St. Gertruds Gilde, der paatager sig at begrave de Lig, som driver i Land paa Stranden mellem Nivaa og Hornbæk, mod at erholde de Penge og Værdigenstande, der fandtes paa Ligene[1]. Af det foregaaende fremgaar endvidere, at Dragerne 1580 dannede en Art Ligbærerlav for ubemidlede. Hertil kan føjes, at der forud for det store Ligkompagnis Oprettelse fandtes et »lille Ligkompagni«, der ogsaa kaldtes »St. Annes Kompagni«[2], og som uimodsagt gør sig til af at være Helsingørs ældste Ligbærerlav. Endvidere havde Skomagerlavet Ret til at bære Lig for Betaling, og det viser sig, at der med denne Ret fulgte Forpligtelsen til at bære Lig, naar det forlangtes; thi da Lavet 1694 trods gentagne Ordrer »af Foragt« undlod at bortbære en Raadstuetjeners Hustru, mistede det Retten til Ligbæring udenfor Lavet. 1703 erholdt de imidlertid denne Ret igen, men Aaret efter forener Skomagernes Ligbærerlav sig med det lille Ligkompagni[3]. Efter den Tid er Forholdet da det, at enkelte Lav som Smedelavet og Færgelavet bortbærer deres egne døde, medens de to Ligkompagnier er ene om at bære Lig for Betaling.

Oprindelig synes Betalingen at have været noget underordnet, selv saa fattige og lidet ansete Folk som Dragerne generede sig som nævnt 1580 ved at tage mod Penge for at bære Lig. I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede var Forholdet blevet et andet. Ligbæringen var bleven en indbringende Forretning, idet Ligkompagnierne stadig skruede Prisen op, og man ser derfor nu, at Pengespørgsmaalet er traadt i Forgrunden, og at der føres en stadig Kamp mellem de to Kompagnier om Ligbærerprivilegierne i Almindelighed og om Retten til at bortbære de enkelte Lig.

[1] Geheimeark. Aarsb. III Till. S. 22-23. [2] Snedkernes Lavsbog 1692. [3] Tbg. 16-4-1694 o. flg., Skomagernes Lavsbog 12-3-1703 og 12-1-1704.

1731 dannedes der da et tredje Ligkompagni, der kaldte sig »det forenede Ligbærerkompagni«, hvis Medlemmer havde »forenet sig om at bære hinanden bort og ej videre«. Som Aarsag til dets Oprettelse nævnes, at det store Kompagni tog saa høj Betaling, at Folk »overiledes over Formue«; i Modsætning hertil grundede det ny Kompagni sig »mere paa kristen Kærlighed baade efter Guds og Kongens Lov«. Det var aabenbart ansete Mænd, der stiftede Kompagniet, thi blandt dets Medlemmer var baade Borgmesteren og en Raadmand. Trods dette blev dets Levetid kun kort. Det store Ligkompagni klagede over Konkurrencen og paastod, at det ny Ligbærerlav »undermінerede det store Kompagni«, idet det endog »indlemmede dem med Familie, som laa paa deres Sygeseng, og det for en ringe Penge«. Resultatet blev, at det forenede Kompagni blev ophævet 1734, men tillige, at der samme Aar sattes en bestemt Takst for det store Kompagni, i Følge hvilken der efter den afdødes Rang og Formue samt efter Vejlængden skulde betales fra 8 til 24 Rdl. pr. Lig.

Ved Siden af Pengespørgsmaalet spiller imidlertid den honnette Ambition en saadan Rolle for Ligbærerlavene, at nogle Træk af disses indbyrdes Stridigheder faar Interesse.

Det synes af den førnævnte Takst at fremgaa, at det store Kompagni skulde have Eneret til at bortbære formuende Folk. Da det lille Kompagni 1739 tillod sig at bære Liget af en Baron, som paa Rejse fra Moskov var død her i Byen, endte det med, at dets Oldermand for Politiretten »maatte bruge Bønnebogen og give 2 Rdl. i Straf«. Paa lignende Maade gik det Brodragerne, da de 1741 bortbar en engelsk Kaptajn, som var »af den Formue, at han kunde betale det store Kompagni efter Taksten«. De maatte »bede om Pardon« og love »aldrig efterdags at fornærme Kompagniet«. 1742 klager det lille Kompagni da vistnok med Grund over, at det store Kompagni tager alle de Lig, som bortbæres for Penge, saa det maa nøjes med at bære uformuende »for ganske ingen Penge eller og mesten Delen for slet intet, hvilket falder os af det lidet Komp. aldeles tungt og besværlig«. Det andrager derfor om at maatte bære

»Medborgere«, »Rangspersoner, Bestillingsmænd og andre som kaldes rige undtagne«, thi »det skulde vel udi vore underdanigste Tanker anses for syndigt, om det lidet Komp. alle Tider skulde bære de uformuende bort for intet, og det store Komp. skulde alene, som før er meldt, derimod have den Frihed at bortbære de formuende«.

Klagen gik til Kongen, men denne bekræftede Stiftamtmandens Afgørelse, hvorefter det store Kompagni beholdt sine Forrettigheder, og det overdroges til Stiftamtmanden at træffe nærmere Bestemmelse om, »hvad Slags Folk udenfor enhver Societet under den maadelige Borgerstand skal være at forstaa«. I dette Øjemed udstedtes der da 1744 en Resolution, hvorefter de i det store Kompagnis Takst 9 førstnævnte Klasser (Øresunds Toldkammers og andre kgl. Betjente, Borgmestre, Raadmænd, Rangspersoner, Præster og Rektoren ved Latinskolen samt »Købmænd og formuende Borgere«) ubetinget skulde bæres af det store Kompagni, selv om de var uformuende, i hvilket Tilfælde Betalingen skulde nedsættes. Derimod maatte den 10de Klasse (ikke formuende Borgere og Hørerne ved Latinskolen) frit vælge, hvilket Kompagni de vilde bruge. For at det fornemste Ligbærerlav ikke skulde »tabe den iværende Estime«, maatte Taksten for Lig af 10de Klasse dog ikke sættes under 6 Rdl., og ligeledes maatte det lille Kompagni ingensinde tage over 6 Rdl. pr. Lig.

Grænsen for den maadelige Borgerstand var endnu kun meget løselig dragen. Det store Kompagni mente sig derfor 1750 berettiget til at bære den tidligere omtalte Bryggerkarl, der var »en god formuende ærlig og i sine Dage ustraffelig Person«. Det blev da stævnet af det lille Kompagni. Og den Kendelse, Landstinget afgav i Sagen, var klar og tydelig. Den lød saaledes: »At nu en Bryggersvend ej kan henregnes højere end til den maadelige Borgerstand, det er en Sandhed, som ikke kan modsiges«.

Det vigtigste Resultat af denne Dom var, at det lille Kompagni nu lige saa vel havde Eneret til at bære »den maadelige Borgerstand« som det store Komp. til at bære de højere Samfundsklasser.

Men endnu stod det Spørgsmaal aabent, hvad der skulde forstaas ved »formuende Købmænd«. Dette fik man Rede paa, da det lille Komp. 1766 erholdt kgl. konfirmerede Lavsartikler. Det hedder da, at »ved formuende skal ej forstaas andre end Købmænd, der have nedlagt deres Handling, og de, som uden at bruge et Haandværk, Værtshushold, stor Avling eller anden borgerlig Næring lever af deres Midler«. Hvad tilrejsende »Købmænd, Koffardikaptajner og Skippere« angik, skulde de tilfalde det store Komp., hvis Skibet var over 60 Læster. Var det mindre, kunde det »tillades« det lille Kompagni at bære dem. I Henhold til den sidstnævnte Bestemmelse maatte det lille Kompagni 1785 bøde 16 Rdl. for at have baaret en Kaptajn fra et Skib paa 125 Lstr., og det hjalp ikke, at det undskyldte sig med, at det var dem opgivet, at Skibet kun var »en liden Brig«. Lavet paalægger derfor 1790 sin Oldermand, at han i slige Tilfælde maa sikre sig ved at skaffe Attest for Skibets Drægtighed, forinden han træffer Akkord om Ligbæring.

De to Ligkompagnier fortsatte ufortrødent deres Stridigheder Aarhundredet igennem, og det er derfor noget enestaaende, naar det berettes, at en Mand 1755 blev »geleydet af begge Kompagnierne til Jorden«. Den afdøde var en Slægtning af to Brødre Dahl, som skulde bekoste Begravelsen. Da Dødsfaldet indtraf, var kun den ene af dem hjemme, og han bestilte det lille Kompagni. Den anden Broder, som imidlertid kom hjem, mente imidlertid, at man for Honnørens Skyld maatte have det store Kompagni. Følgen heraf blev, at begge Kompagnier mødte. Det store bar Liget, og det lille »fulgte efter Switen«. Begge Kompagnier har aabenbart faaet deres Betaling, thi i modsat Fald var Affæren sikkert endt lige saa beskæmmende for det lille Kompagni, som da dette 1762 vilde »bemægtige sig« forhenværende Forpagter af Esrom Kro Rasmus Nielsens Lig, men paa Magistratens Befaling maatte »forføje sig bort med sine Ligrekvisitter« og lade det store Kompagni bære.

En vigtig Grund til, at det store Ligkompagni nød saa stor Anseelse, var den, at det 1734 i sine Artikler fik tilføjet en Bestemmelse, hvorefter Præster, Borgmestre, Raadmænd og kgl. Betjente

kunde være Medlemmer af Kompagniet uden at tage Del i Ligbæringen, men med Forpligtelse til at følge Kompagniets egne Medlemmers Lig. Ved dette Skridt fik Kompagniet en hel Del fornemme Medlemmer, hvilket bidrog til at bevare »dets iværende Estime« og til at sikre det Autoriteternes Velvilje[1].

At disse stadig vaagede over det store Kompagnis Rettigheder, giver sig blandt andet til Kende i følgende Paragraf af det lille Kompagnis Lavsartikler af 1766:

»Om Kompagniets Rekvisita er at observere, at samme til Anseelse for fornem eller i noget Smykke, Udstaffering eller andet deslige ikke skal gives noget Fortrin eller i mindste Maader holdes bedre, smukkere eller anseligere end det store Liglavs Rekvisita samme til Præjudice, men skal være ærbar og borgerlig«.

I Slutningen af det 18de Aarhundrede vandt det lille Kompagni dog en stadig større Kundekreds, hvilket viser, at den honnette Ambition er i Færd med at tabe sig. Der er da ogsaa andre Ting der peger i samme Retning.

I »Helsingørs kgl. privil. Adressecontoirsefterretninger« (Byens første Avis, der udkom 1769-71) meddeles 1769 med fremhævet Skrift den mærkværdige Begivenhed, at en formodentlig fornem Mand Agent von Hemmert en Dag med sin Frue var ankommen til Byen »paa en Bondevogn« og derefter »paa bemeldte Bondevogn rejste tilbage ud af Byen igen«; og Bladet knytter dertil følgende Bemærkning: »At see i disse Tider, hvor Moder, Sædvaner og Fordomme giver Love for vore Sæder og næsten alle vore Handlinger, noget af det man kalder *Simplicite* at opvise sig, det fortjener vel for sin Følges Skyld

[1] I det førnævnte Jubilæumsvers af 1754 hedder det herom:

»Om slige Lemmer jeg her lidet kunde røre,
Som Compagniet sig med rette bryster af,
Men Biskop Wøldicke, jeg eene vil anføre,
Tænk, hvilken Mand! Han sig i Brødre-Lauget gav«.

I en Note til disse Linier hedder det endvidere: »I Lauget findes flere anseelige Lemmer, saasom Hr. Stempel-Forvalter Kreyberg, Hr. Rector Abildgaard, Sogne-Præsten Hr. Poppe, Hr. Postmester Caspersen, etc.«.

en rosværdig Anmærkning«. I Aaret 1792 aftrykkes denne Beretning i Tidsskriftet Iris som et Kuriosum fra en svunden Tid.

Et endnu tydeligere Bevis for, at den honnette Ambition i Slutningen af det 18de Aarhundrede led et føleligt Knæk, er det, at det lille Ligkompagni, som 1742 ansaa det for en Selvfølge, at det ikke maatte bære »Rangspersoner, Bestillingsmænd og andre, som kaldes rige«, 1808 fordrister sig til at andrage om Tilladelse til at holde Ligvogne »til at bortkøre Ligene med for de, som maatte forlange samme, af hvad Stand Ligene end maatte være«. Og hvad mere er: Magistraten anbefaler Andragendet, for at det store Ligkompagni derved kunde tvinges til at forene sig med det lille til eet Ligbærerlav. Forgæves hævder det store Kompagni at »den eneste rette Grænse imellem det lidet og vort Ligkompagnis gensidige Rettigheder er Ligenes Stand og Formue«. Fik det lille Kompagni Lov at befordre »alle Lig uden Forskel«, var Grænsen hævet »og vort Kompagni, som ellers er det første, var aldeles intet«. 1815 kom en Forening af de to Ligkompagnier virkelig i Stand[1], og det ny Lav, der fik Navnet »Helsingørs forenede Ligbærer-Selskabs og Broderskabs Forening«, eksisterer endnu.

*

IV

FATTIGES OG UÆRLIGES LIGBEGÆNGELSE

De faa Oplysninger, der haves om fattiges Begravelse, vidner om, at man ogsaa indenfor dette Samfundslag anstrengte sig for at gøre Afskeden med Verden saa festlig som muligt. Blandt Hospitalslemmer fik saaledes kun de, der efterlod sig tilstrækkelige Midler, »Hospitalets sædvanlige Begravelsesmaade«, ringere stillede begravedes »ikkun som andre fattige« og bedre stillede kunde faa »bedre Ligkiste og Ligtøj« og »mer Ceremoni og Ligprædiken«[2]. Som Regel

[1] Konfirmation af 11-8-1815 med Bilag findes i Rigsarkivet. Se ogsaa Kopibog i Hels. Raadstuearkiv A. O. 54, 30-5-1815. [2] Hofmans Fundationer 1761. Tom. VII, S. 132.

blev der dog Raad til at ofre en Mark til en Skæppe Humle at komme i Kisten, og skønt Vaagenætterne længst var forbudt, blev der endnu 1653 af og til ofret indtil 2½ Mark til Øl til dem, der vaagede over Liget[1]. Beværtning af Ligbærerne forekommer ogsaa. Da Tjenestekarl Peder Jensen 1662 blev begravet, var Karlene, der bar Liget, end ikke tilfredse med en Tønde tysk Øl; »der maatte være en Pip Tobak derhos«[2].

Hvad Ligbæringen angaar, spillede betegnende nok Stand og Familie en større Rolle end Formue. Reglen var, at Vægterne bar den ringeste Klasse af fattige, hvorimod de, »som slet intet kan betale, og dog formedelst skikkelig Ekstraktion og Familie ej af Vægterne bør bortbæres«, blev baarne af det lille Ligkompagni, medmindre de »in specie tilkommer det store Kompagni som Børn efter nogen deres Lavsbroder«. I Følge Fattigregnskab af 1737 transporteredes Fattiglig af 3 Vægtere, der derfor oppebar hver 1 Mark; til Barnelig benyttedes kun een Vægter. Indtil 1899 blev de fattiges Lig baarne af Vægtere i Uniform. Denne Skik ophørte først, da de samvirkende Fagforeninger 8-3-1899 vedtog for Fremtiden efter Tur at bære fattiges Lig.

Af en Skrivelse af 1711 skønner man, hvad der skal forstaas ved »skikkelig Ekstraktion«. Det lille Kompagni klager i denne over, at det maa bære for mange »fattige Lig« uden Betaling. Det »har ingen Fortrydelse paa«, om det er »udarmede Skatteborgere og deres Hustruer«, men haaber, at Magistraten »ikke skulle se os saa ringe an, at bære enhver Kælling eller Stodder bort, som kommer løbendes til Byen«. Saadanne burde bæres af »Vægtere og Pligtskarle«, men Kompagniet »forhaaber, at v. v. Magistrat bruger den Consideration, at de slige Lig bære bort foruden nogen Kappe, paa det, at der kunde være Forskel paa os og dem«[3]. Som Grund hertil

[1] Hosp.'s Regnskaber for nævnte Aar. [2] Rpr. 4-12-1662. [3] Det lader ikke til, at Klagen har frugtet, thi 8-11-1784 klager det lille Komp. paany over at Natvægterne bærer Lig »med iførte sorte Klæder«. Ligkompagniets reglementerede Paaklædning var 1666 »sorte Klæder, Strømper og Kappe«, 1734 »Sko, Strømper, Kappe, sorte Klæder og Flor om Hatten« og 1815 »anstændigen paaklædt med sorte Klæder og Flor om Hatten, som maa være en rund Filthat«.

anfører de, at de er Skatteborgere og »tilmed af adskillige Professioner, som skal omgaas blandt honnette Folk«.

Var Ligkompagnierne gridske efter at »bemægtige sig« de saakaldte »Pengelig«, blev Forholdet et ganske andet, naar det gjaldt Bortbærelsen af fattiges Lig. Det var her ikke Pengespørgsmaalet, der var det afgørende. »Udarmede Skatteborgere« havde man, som vi har set, intet imod at bære gratis; men naar Grænsen sættes her, er Grunden uden Tvivl den, at Skatteborgeren ansaas for en garanteret ærlig Person, hvilket atter staar i Forbindelse med de før omtalte Skudsmaal, som i hvert Fald i en noget tidligere Tid krævedes for at faa Borgerskab. Fattige, hvis »Ekstraktion« var ukendt, var derimod, hvad »Ærligheden« angik, ret tvivlsomme. Den fattige kunde jo tit og ofte komme i Berøring med uærlige Personer.

At denne Antagelse er rigtig, bestyrkes ved den Stilling, som Ligkompagnierne indtog, naar det gjaldt at bære Liget af Byens uærlige Bestillingsmænd.

Vi har allerede i forbigaaende nævnt, hvorledes Skomagerne 1694 nægtede at bortbære en Bytjeners Hustru. Og det kan her tilføjes, at det udtrykkelig nævnes, at det skete »af Foragt«, fordi det var en Bytjeners Hustru, »hvilket merchelig tucerer Øvrigheden«. Man maa vel antage, at Bytjeneren undertiden kunde blive nødt til at assistere Skarpretteren, og at hans Stilling derved er bleven anset for halvt uærlig.

Vanskeligere holdt det dog at faa nogen til at bære den mest misliebige af de uærlige Bestillingsmænd, Natmanden.

1708 fik det lille Ligkompagni Ordre til at bortbære Liget af Frands Skarpretters Dreng. Forgæves bønfaldt Kompagniet »om deres Velvisheder kunde træffe et Middel os til Forskaansel, de sig det da i Gunst vilde lade være angelegen«. Det maatte følge Ordren, og fem Medlemmer, som udeblev, blev idømt saa svare Bøder, at de Aaret efter »nødes til væmoedelig at gøre Ansøgning« om at faa Bøderne nedsat, da de ellers er »ganske ruinerede«[1].

[1] Til Skildringen af denne og de følgende Natmands- og Selvmorderbegravelser er Stoffet hentet fra Hels. Ligbærerlavs Arkiv samt Politiprotokoller og Kopibøger i Helsingørs Raadstuearkiv (P. A.).

1745 tildrog sig atter et saadant »særdeles Dødsfald«, idet Natmanden afgik ved Døden. For at skifte Sol og Vind lige gav Magistraten denne Gang begge Ligkompagnierne Ordre til at følge og bære. Oldermanden for det store Ligkompagni raadførte sig i den Anledning med Lavets ældste, og disse svarede »enfellig med et Mundheld«, at hans Majestæt allernaadigst havde bevilget dem et Privilegium at bortbære Standspersoner, »mens ej slige Folk«, hvis Bortbærelse »i deres uforgribelige Tanker« tilkom Brodragere, Favnsættere, Kornmaalere og Vægtere. Da den sidst afdøde Natmand var bleven bortbaaren »af deslige Folk«, haabede de »i alle deslige Tilfælde at være forskaanet«, i modsat Fald nødes Kompagniet til at søge kgl. Majestæt om Dispensation i denne vigtige Sag.

Da Magistraten havde faaet dette Svar, opkaldte den begge Ligkompagniernes og Færgelavets ældste paa Raadstuen og anmodede dem endnu engang om at bære Natmandens Lig.

Det lille Ligkompagni var villigt dertil, »naar det store Kompagni i lige Maade sig dertil vilde bekvemme, men hvis ikke ekskluderede de sig derfra«.

Magistraten formanede da det store Kompagni til »som fornuftige Mænd at foregaa den enfoldige med et godt Eksempel paa det at slette Impressioner kunde udryddes«; men det hjalp ikke.

Færgelavet vilde nok følge og hjælpe Liget paa Ligbaaren, men ikke bære, »eftersom Lavet ikke bortbærer Lig for Penge«.

Samme Dag sendte det store Ligkompagni en Skrivelse til Stiftamtmanden, hvori det bad sig »forskaanet for slige Ligs Bortbærelse, hvorved Kompagniet kunde bekomme en Tort«; thi »at være benificeret at bortbære Standspersoner og tillige at bære en Natmand bort er meget uligt«.

Amtmanden raadede da til at forsøge at faa Brodragerne til at bære. Disse »holdt det ikke for noget utilbørligt« at bære Natmanden,men forlangte at begge Ligkompagnierne skulde hjælpe til »baade for Vejens Længdes Skyld, saa og fordi de ikke er andet end Borgere, ligesom de (vi) ere, og i Særdeleshed, fordi det store Ligkompagni skal flattere sig af at være for værdige til denne Actus; hvis

ej saa sker, bekvemmer de sig aldeles ikke dertil, i hvad med dennem endogsaa vilde anfanges, endskønt de ogsaa skulde gaa fra deres Levebrød«.

Hvorledes Striden endte vides ikke saa nøje. Amtmanden udtaler i en senere Skrivelse, at Magistraten skal følge og om fornødent »lægge Haand paa Kisten for des mere at betage Almuen deres i saa Tilfælde gemenlig havende Præjudicia«, men samtidig er han betænkelig ved at befale det store Ligkompagni at bære Natmanden, naar det ikke før har været med til sligt. Han bestemmer derfor, at Ligbæringen skal foregaa, »som tilforn sket er«, hvilket maa betyde, at Vægterne skal bære.

I Januar 1765 forefaldt endnu en Natmandsbegravelse, som gik for sig med en Honnør som ingensinde før. Magistraten opkaldte paa Raadstuen Oldermændene for begge Ligbærerlavene samt Oldermændene for alle de øvrige Lav i Byen og de fire Kvartermænd, og disse fik Ordre til at tilsige hele Borgerskabet saavel i som udenfor Lavene til at møde ved Natmandens Bolig Kl. 10½ næste Dags Formiddag for tillige med Magistraten og Præsterne »at se det afdøde Legeme til Jorden bestædiget paa de fattiges Kirkegaard«, hvad de alle lovede at efterkomme »og ej i mindste Maade derudi at være vægerlig«. Ved denne Ordning var der den heldige Omstændighed, at Smerten blev ligelig fordelt, saa den ene ikke havde noget at lade den anden høre.

Langt mere ærekrænkende for de gode Ligbærere var den »fæle Pasasie«, som hændte 1771, da Natmandens Knægt Frederik Jensen blev funden død »staaende paa Hovedet i Natmandens Brønd, og Benene sammenbundne med et Tov«, og de to Ligkompagnier maatte bekvemme sig til »at bære det Asen til Jorden«. Da denne Natmandsknægt af Ligbærerne blev betragtet som Selvmorder, skal her imidlertid først indskydes en Beretning om et Par forudgaaende Selvmorderbegravelser.

For Selvmordere var som tidligere omtalt Reglen den, at de skulde begraves »i Høj og heden Jord«. En Undtagelse herfra kunde dog bevilges i Tilfælde, hvor Selvmordet var begaaet »i Sygdom eller

Raseri«; og i Følge et kgl. Reskript af 1755 skulde Stedets Ligbærerlav »under Straf af yderste Formue eller paa Kroppen« i saa Tilfælde være forpligtede til at bære, skønt Begravelsen iøvrigt skulde foregaa »uden Ceremoni og Jordspaakastelse«.

Da nu Raadmand og Postmester i Helsingør Andreas Jacob Enghaven d. 31. Aug. 1764 fandtes druknet i Trykkerdammen, og hans Enke efter Ansøgning erholdt den fornødne kgl. Bevilling til at lade hans Lig begrave i kristen Jord, kunde dog »ingen af de ellers sædvanlige faas til Liget at bortbringe«. Enken henvendte sig da til Magistraten, som lod Sagen gaa til Stiftamtmanden, der gav det store Ligkompagni Ordre til at besørge Ligbæringen. Der blev holdt Lavsmøde og udfærdiget et Svar, hvori Kompagniet bestemt nægtede at bære, fordi Begravelsen skulde foregaa »uden Ceremoni«. Det vilde blive Kompagniet til »en u-Dødelig Blamme«, »vi som bortbære adelige Personers Lig, nemlig deres Exellence Hr. Geheimeraad von der Osten med Frue og Frøken, Hr. Generalløjtnant og Kommandant von Moltke, Hr. Generalløjtnant von Gramboe og flere deslige, saa at vi ikke tror vores allernaadigste Konges Unaade skulde træffe os saaledes, vi som engang er benaadet med saa store Privilegier af vores allernaadigste Arve-Herre og Konge«. Enden blev, at Vægterne maatte bære Liget, og man hører intet om, at Ligkompagniets Medlemmer blev straffet hverken »af yderste Formue« eller »paa Kroppen«.

Aaret efter slap Ligkompagniet imidlertid ikke saa billigt. Et af Kompagniets egne Medlemmer, »navnlig Svend Holm, paa Profession Kandestøber og ellers en meget smok Mand« falder »i en svær Sygdom og gaar fra Forstanden«. »Af Melankoli og Raseri henrykket« gaar han da hen og drukner sig »i den selvsamme Trykkerdam«. Det var Mandagen d. 18de Novbr. 1765, at Svend Holms Lig blev fundet, og den følgende Torsdag mødte Enken paa Raadstuen for at anmode Magistraten om at tvinge det store Ligkompagni til at bære Liget. Allerede samme Dag maatte Kompagniets ældste møde paa Raadstuen for at modtage Ordren og høre Ordlyden af det kgl. Reskript af 1755. En Udskrift af Raadstueproto-

kollen blev samme Dag forelagt ved Kompagniets Lavssamling, og endnu samme Dags Aften havde Magistraten Kompagniets Svar, som gik ud paa, at man foreløbig krævede at se selve det kgl. Reskript, hvilket Magistraten nægtede at forevise, idet den mente, at Udskriften af Protokollen burde »have fidem«, og at Kompagniet ikke skulde foreskrive Øvrigheden »nogen leges«.

Om Fredagen opkaldtes begge Ligkompagnierne paa Raadstuen, og der opnaaedes da, at det store Kompagnis Oldermand erklærede, at hvis det lille Kompagni vilde være med at bære, »var han for sin Person ikke uvillig«. Det lille Kompagnis ældste krævede imidlertid Betænkningstid.

Den følgende Dag opkaldtes da samtlige Medlemmer af begge Ligkompagnier for nu uden »videre unyttig Omsvøb at komme til endelig med denne Affære«. Magistraten vilde »endnu i al Kærlighed paaminde dem at efterkomme« kgl. Majestæts Forordning og anmodede dem derefter om »Mand for Mand« at erklære sig. Størstedelen af det lille Kompagnis Medlemmer nægtede imidlertid at deltage i Ligbæringen, da Svend Holm var Medlem af det store Kompagni.

Det hjalp ikke, at Magistraten formanede dem til at opgive deres »unyttige og uanstændige Tanker« »for at undgaa den Straf de sig ellers kan vente«; kun tog en af Lavsbrødrene, Lars Poulsen, som havde været den første til at nægte, heraf Anledning til at kalde sine Kolleger til Vidne paa, at han ikke havde »opmuntret andre at blive ved hans Mening«. Efter det lille Kompagnis Vægring kunde det store Komp.'s Oldermand med Bisiddere og 40 Lavsbrødre trøstig erklære, at hvis det lille Komp. vilde bære, var de ogsaa villige.

Imidlertid havde det store Kompagni sendt 2 Lavsbrødre til Stiftamtmanden med en Memorial, hvori de klager over Magistratens Fremfærd, da »vi efter vores Enfoldighed ikke kunde se at være tvungne til saadanne Lig, som omkommer sig selv, at bortbære, allerhelst da vores Lav bortbærer alle de adelige og høje Standspersoner, saavel blaa som hvide Riddere«. Deputationen opnaaede dog

kun, at Stiftamtmanden foreviste den det kgl. Reskript og iøvrigt gav Magistraten Medhold.

Søndagen d. 24de udfærdigede Stiftamtmanden endelig den sidste afgørende Ordre, hvori det »anbefales« det store Kompagni »uden videre Ophold straxens til Kirkegaarden at bortbære« Svend Holms Lig. Dette var imidlertid »ved Magistratens gode Foranstaltning« optaget af Trykkerdammen og blev nu Mandagen d. 25de Novbr. 1765 af det store Kompagni baaret til »St. Olai Urtegaard«. Lavsprotokollen ender sin Beretning derom saaledes: »Dette er mærkværdigt, at Kompagniet bortbar et saadant Lig, som ikke er sket i 112 Aar, som selv har omkommet sig«. Til stor Bestyrtelse for alle ringedes der med Kirkeklokkerne under Begravelsen. Det var Ringeren, der tog fejl af Tiden og ringede til Middag Kl. 11 i Stedet for Kl. 12. Sammentræffet er ret besynderligt, og det er sikkert første Gang, at Kirkeklokkerne kom til at lyde over en Selvmorders Lig.

Som en Modsætning til denne saa hæderlige Jordefærd kan nævnes, at Natmandskarlen Mikkel Andersen, som 1768 »dør af Svaghed paa Marken«, bliver begravet af Natmanden i Nattens Stilhed, uden at der synes at have været fremsat noget Krav om hæderlig Jordefærd.

Undgik Ligkompagnierne ved denne Lejlighed den Tort at bære et saadant Lig, saa maatte de dog 1771 bekvemme sig til at bære Natmandens Knægt Frederik Jensen, hvilken »stenkende og remerckabel Pasasie« blev vidtløftig debatteret. Frederik Jensens Lig blev d. 17de Maj fundet i Natmandens Brønd. En tilkaldt Kirurg attesterede, at det ikke havde ydre Læsioner; og da det tillige udtaltes, at den afdøde »i levende Live havde været et forvovent og ryggesløst Menneske«, »hvis unde Levnet bragte ham fra Matros til denne Forretning«, mente Magistraten, at han burde regnes for Selvmorder, og »derfor samt for at hindre Opstand« forestillede den Stiftamtmanden, »om denne Frederik Jensens Cadaver ikke kunde i Stilhed henbringes og begraves i Jorden af Slaver«. Amtmanden var imidlertid af en anden Mening. Den Omstændighed, at Liget havde

Benene sammenbunden med et Reb, kunde tyde paa, at der forelaa et Mord; og da det videre oplystes, at Karlen havde været syg, kunde man ogsaa formode Selvmord i Sygdomsanfald. Af disse Grunde bestemte Amtmanden, at Liget skulde i kristen Jord uden Ceremoni. Heraf fulgte, at Ligkompagnierne skulde udføre Ligbæringen »under Straf af yderste Formue eller paa Kroppen«, og »efter lang Overlæg« af begge Kompagnier besluttede disse sig til »af Frygt for de strenge Ordrer« at bære Liget. Om dettes midlertidige Skæbne hedder det: »Natmanden og hans Folk skal efter Beretning ikke have villet befatte sig med at lægge ham i Kisten, men dertil købt en ærlig og en uærlig Slave, og derpaa ladet ham hensætte under aaben Himmel »iblandt Aadsler og Natvogne« i Natmandens Vænge. Her maatte Ligkompagnierne hente Liget den 23. Maj om Morgenen Kl. 3 og bære det til „de fattiges Kirkegaard", hvilket skete i Borgmesterens, Kancelliraad Wildes Overværelse, „som først lagde Haanden paa Kisten og hjalp til med".

Faa Dage senere krævede 10 Medlemmer af det store Kompagni, at Lavet skulde sammenkaldes til Møde for „at overlægge den Sag angaaendes det Lig, som vi udi Natmandens Kule maatte afhente og bortbære den 24. Maj om Natten, hvilket var os alle til stor Fornærmelse og Tort, og hvorover vi agter at gøre en underdanigst Ansøgning tillige med det lille Ligkompagni til hans Majestæt i Forhaabning, at vi for slig Gerning kunde efterdags vorde befriet". Ved Lavsmødet besluttedes det at sende et Medlem af hvert af Kompagnierne til Generalfiscalen i København, for at denne kunde udfærdige Skrivelsen til Kongen. I denne klager Kompagnierne over „at være befalet til en haanlig Forretning", idet de maatte bortbære „en Natmandskarl som paa slig Maade er omkommen, og som er sat iblandt Aadsler". „Vi ved vel, at den sande Ære ikke dermed er forlist; men da vi skal omgaas saa mange Mennesker, som ere af adskillige Meninger, saa kunde ved Bebrejdelser lettelig opstaa Misforstaaelser; og da det ej er en Nødvendighed, at en Borger i Helsingør skal til slige Forretninger bruges, saa bede vi, at deres kongl. Majestæt allernaadigst vilde befale Magistraten, at de os for

Eftertiden for slige Forretninger forskaaner, samt i lige Maade befaler, at ingen maa lade os og vore Børn høre, hvad som i denne Begivenhed er passeret, dette bebrejdede under vedbørlig Straf«. Noget Svar paa denne Klage kendes ikke; men Ligkompagnierne kan i hvert Fald ikke have faaet Medhold, thi i saa Fald vilde efter det store Ligkompagnis Skik Arkivet melde vidt og bredt herom.

Med denne Begivenhed synes det fastslaaet, at Ligbærerne ikke som Borgere kan vægre sig ved at bortbære en Natmand eller en Selvmorder, som var benaadet med kristen Jord. Ved nogle følgende Selvmorderbegravelser staar Striden derfor kun om, hvilket af Kompagnierne der skulde bære. Magistraten var nemlig tilbøjelig til fortrinsvis at lade det lille Kompagni bære Selvmorderne, medens Kompagniet haardnakket krævede, at det store Komp. skulde levere halvt Mandskab. Flere Gange endte denne Strid med, at Vægterne maatte bære Liget, og det har næppe helt ud klaret Sagen, at det ved et kgl. Reskript af 1782 bestemtes, at slige priviligerede Selvmordere skulde bæres af det Ligbærerlav, de efter deres Stand maatte tilfalde, om de var død »Straadød«. Naar man endnu 1795 hører, at det lille Kompagni irettesættes af Magistraten, fordi det har nægtet at bære en Natmands Lig, tør man vistnok ogsaa formode, at der her foreligger et Forsøg paa at faa det lille Kompagni alene til at udføre Ligbæringen. Dette Stridsspørgsmaal faldt bort, da Ligkompagnierne 1815 forenedes, og 1817 blev Natmandens Kones Lig bortbaaren af det forenede Kompagni tilsyneladende uden Vægring.

*

Endnu ved Aar 1800 vilde man ikke tillade Natmanden at sidde ned i et Værtshus eller at drikke af samme Glas, som andre Folk benyttede. I de Værtshuse, hvor Natmanden undertiden kom, havde man ved Døren en Hylde med et Krus til ham og hans Knægte. Man maatte ikke nægte at skænke for dem, men de maatte drikke staaende ved Døren.

Som et Kuriosum tilføjes, at den naturskønne Plet, hvor nu vort

fashionableste Badested Marienlyst ligger, og hvor i vore Dage Alverdens Berømtheder mødes, indtil 1793 var Natmandens Vænge, som ingen helsingørsk Borger nedværdigede sig til at betræde. Der, hvor nu den ældste af Marienlystkompleksets Bygninger ligger, laa Natmandens Hus. Fra dette strakte Vænget sig ned mod Søen, og paa denne Grund, der i vore Dage gennemskæres af »Nationernes Allé«, havde Natmanden hele sit uhyggelige Tilbehør. Helsingørs Forstad Lappens Jorder var skilt fra den afskyede Plet ved en smal Gyde, i hvilken al Slags Affald henslængtes, og en Grøft, der endnu i sit øvre Løb kan ses ved »Ofelias Kilde«, og som den Dag i Dag hedder »Rakkerrenden«. Et Gærde af Hesteknogler i Vængets Udkant markerede yderligere Grænsen mellem de ærliges og de uærliges Territorium.

For Kronprinsen, som boede paa Marienlyst Slot, var Natmanden en ubehagelig Genbo. Kongen købte derfor 1793 Natmandens Vænge[1], og Natmandshuset blev nedrevet. Af Materialet opførtes et Hus paa Lappen (Nr. 4), som blandt gamle Folk endnu gaar under Navnet »Rakkerhuset«, og i hvis nordlige Hjørne man fra Gaden ser Natmandens Dørstolpe.

Natmandens Bestilling svandt i Tidens Løb bort, idet hans Forretninger gik over paa andre Hænder. 1792 havde Helsingør en særlig Skorstensfejer, og ved 1840 afhentedes Natrenovationen af Bønder fra Omegnen. Længst beholdt Natmanden den Bestilling at fange løsgaaende Hunde, og da Betalingen herfor ikke opføres i Kæmnerregnskaberne efter 1850, maa det formodes, at Bestillingen ved den Tid er nedlagt.

Allerede nogen Tid før synes Antipatien mod Natmanden at være stærkt i Aftagende. 1813 blev saaledes Natmandens Datter gift med en Bryggersvend, og Natmanden og en Melhandler var Forlovere. 1823 var endvidere nogle Bønder og en Hegnsmand Faddere ved Natmandens Søns Daab. Det er dog nok en Rest af gammel Fordom, der bevæger Beboerne af »Bøddelgaden« til 1847 at andrage

[1] Hels. Realskoles Program 1875, S. 31, 32. Natmandens Residens forlagdes til et Hus udenfor Byen ved Esromvejen (nu fhv. Købm. Jessens Ejendom).

Magistraten om at forandre Gadens Navn. »Da Begæringen ikke fandtes ugrundet, blev Navnet forandret til »Lundegade«, det Navn, som den i Fortiden har haft«.

Den sidste Rest af Bøddelpraksis i Helsingør udøvedes indtil ca. 1850 af den gamle Taarnvægter ved Olai Kirke, Jens Gryderup, der foruden at varetage sin Embedspligt, hver Nat at holde Vagt i Kirketaarnet og angive Tidens Gang ved at raabe ud ad Glughullerne, hvad Klokken var slaaet, havde den Bibeskæftigelse at tampe Slaverne paa Kronborg, et Hverv han med sine Kæmpekræfter skal have haft særlig gode Anlæg for, og som han efter Sigende hyppig fik Lejlighed til at udføre. Noget Vanry skal dette Arbejde dog ikke have bragt ham i.

Blandt Slaverne holdt sig længst den kategoriske Inddeling af Mennesker i »ærlige« og »uærlige«. De ærlige Slavers Dragt var mørkegraa og mørkebrun, hvorimod deres uærlige Fæller for at være lettere kendelige var klædt i lysegraat og lysegult, hvorfor de gik under Navn af »Kanariefuglene«[1].

[1] Ole Lund: Smaabilleder fra Helsingør. S. 15 o. flg.

FATTIGVÆSEN I HILLERØD I GAMLE DAGE

AF

P. PETERSEN

♡

I

Ved Midten af 16de Aarhundrede var Hillerød en lille Landsby bestaaende af 6 Gaarde og 4 Huse.

Byen hørte under Hillerødsholm og kom ved Mageskiftet 1560 mellem Kong Frederik den Anden og Herluf Trolle ind under Kronen.

Kongen nedrev Herluf Trolles nylig byggede Gaard og opførte paa Grunden det første Frederiksborg. Derved førtes en Mængde Mennesker her til Stedet. Det var vanskeligt at skaffe Plads til den forholdsvis store Indkvartering, hvorfor det laa Kongen stærkt paa Sinde at faa udvidet Byen, og i den Anledning besluttedes det at gøre Hillerød til Købstad. I et Kongebrev af 17de Juli 1569 udtales: »at efterdi Vi agte at lade lægge her for vort Slot Frederiksborg en Købstad og den med Privilegier og Købstadsret at begave, saa tillader Kongen alle indlændiske og udlændiske, som 2 Aar efter Brevets Datum vil nedsætte sig ved Frederiksborg, maa bruge borgerlig Næring med Handel og Købmandskab, som i andre Købstæder i Riget og nyde Frihed for alle Skatter og andre borgerlige og Bys Tynge og Besværinger i 10 Aar, efter at de har bosat sig der«.

Det gik vistnok langsommere med Byens Vækst end Kongen havde haabet. 1606 gav Christian den Fjerde Jord til 12 Gaarde i Hillerød, mod at der byggedes tilhørende Købstadbygninger. Trods

al Støtte fra Kongernes Side var Hillerød ikke naaet videre, end at Byen 1682 i Forordningen om Købstæder ikke regnes blandt disse, men anses for »en flek«.

Hillerød var blevet Hjemsted for en meget broget Befolkning: Landbrugere, Handlende, Beværtere, Haandværkere af forskellige Nationer med deres Haandlangere, Soldater med Koner og Børn, Følge og Tjenerskab for høje og højeste Herskaber, og endelig en Hoben erhvervsløse Subjekter, der stjal og tiggede sig frem.

Borgerne jamrede højlydt over Byens Fattigdom og de svære Byrder, der var lagt paa dem med Hensyn til Herbergerings- og Kørselspligt.

Kongerne maatte jævnlig yde Byen Støtte f. Eks. ved at tillægge den Jord, ved fra de kongelige Skove at udvise Gærdsel, Brænde og Gavntræ, ved at give Græsning til Byens Køer o. s. v.

Var de bosiddende egentlige Borgere ilde stedte og trængte til Hjælp, gjaldt dette naturligvis i endnu højere Grad for det store besiddelsesløse laveste Lag i Befolkningen, og omkring 1680 maatte man til alvorlig at overveje en Ordning af Byens Fattigvæsen, i hvilken Anledning der, som altid, naar en Sag skulde fremmes, skete Henvendelse til Kongen med Bøn om Hjælp.

Kongen skænkede 500 Rdl. til de fattige i Hillerød, og kort Tid derefter blev Bloustrød Kongetiende skænket i samme Øjemed. En lille Kapital, 300 Rdl., samt de 500 Rdl. fra Kongen udsattes paa Rente til 6 pCt. p. A. Fattigkassen havde desuden nogle Smaaindtægter af forskellige Bøsser samt »milde Gaver« i en eller anden Anledning.

Fattigkassens Bestyrelse bestod af Byfoged og Præst samt en Fattigforstander, udtaget blandt Borgerskabet. Den første Fattigforstander, Klejnsmed Rasmus Christensen, skilte sig kun maadeligt fra sit Hverv, han fik snart Uorden i Regnskaberne og formaaede ikke trods mange Paamindelser at gøre Rede for det betroede Gods, hvorfor man saa sig nødsaget til at stille hans Ejendom til Auktion for at faa Dækning.

Af Fattigkassens ringe Midler skulde der nu til de fattige skaffes:

Føde, Klæder, Pleje, Husly, hæderlig Begravelse og til Dels Undervisning til Børn i »den danske Skole«.

Fattiglemmernes Ernæring kom man temmelig let over; enhver, der var nogenlunde til Bens, lod man ganske simpelt tigge Føden fra Dør til Dør. Deri fandtes intet anstødeligt. Tiggeri var dengang almindeligt, mange Mennesker fødtes, levede og døde som Tiggere, der strejfede By, Sogn, Egn eller Land rundt, alt efter deres Evne og Lyst til at bevæge sig.

Der toges visse Forholdsregler mod dette Uvæsen; der blev ansat Betlerfogeder (Stodderfogeder, Stodderkonger) i hver By eller Sogn. Var en kvalificeret (ɔ: stærk) Mand ikke at faa paa Stedet, slog flere Sogne sig sammen om een. Han foer nu, væbnet med en vældig Knippel, sit Distrikt rundt og uddrev alle fremmede Tiggere, som ikke med Øvrighedens Attest kunde bevise Ret til Erhvervet. Der blev altsaa skelnet skarpt mellem egne og fremmede fattige; i Hillerød forsynede man sine fattige med et anseligt Messingtegn. I Fattigprotokollen for 1697 findes følgende Udgiftspost:

> »*Ladet giøre 40 Messing Tegn hoes Gregorius Guldsmed, som de Self* (ɔ: Præsten og Byfogden) *til de Fattige haver uddeelt, hvilke de ansaae at være Byens Arme, for hvert Tegn betalt 6 Sk., er . . . 2 Rdl. 3 Mark*«.

Fattigkassen flotter sig ved at anvende 6 Sk. paa hvert Tegn; man sammenligne blot, at et Par Træsko dengang kostede 4 Sk. og en stor Ligkiste 4 Mk. — 1 Rdl.

De med Tegn forsynede Fattiglemmer sørgede nu selv for Føden. Der var nævnte Aar 3 syge og sengeliggende; til disse uddeltes Ugepenge, nemlig 38 Sk. til alle tre. Denne Understøttelse blev betragtet som rigelig; thi ofte opføres 4 og 8 Sk. som Ugepenge til en eller anden svagelig fattig.

Med Hensyn til Fattiglemmernes Beklædning anføres:

> *1696 købtes 276 Alen Vadmel à 1 Mk., 83 Alen Blaarlærred à 8 Sk., ialt 52 Rdl. 5 Mk. 8 Sk.*

Sylønnen for det hele beløb sig til 8 Rdl. 5 Mk.

Skrædderlønnen har været meget lav, den beløb sig kun til 1/6 af Stoffets Værdi.

1699 trængte de fattige igen til Tøj, men kun en Del af Lemmerne fik udleveret Klæder, andre fik udbetalt et Pengebeløb, og vedkommende kunde saa ekvipere sig efter Behag. Saaledes fik Johanne Bassis 2 Mk. 8 Sk., Else Trols 1 Mk. 8 Sk., Ellen Enhaand 3 Mk., Birgitte Arild 4 Mk. o. s. v. (Det er jo lidt mærkelige Navne, men saaledes havde de fleste et Øgenavn, f. Eks. Jens Klumpfod, Jens Gjøg, Rasmus Enhaand, Hans, som falder, Sidse Præstevangs o. s. fr.)

Foruden Klæder fik Stodderfogden 8 Rdl. aarlig som Løn — et ikke ringe Beløb efter de Tiders Forhold. Udgifterne til hans Uniform viser, at man følte sig forpligtet til at gøre noget for at skaffe ham Anseelse. 1723 fik han ny Uniform, og Udgifterne hertil specificeres saaledes:

»*4 1/2 Al. brunt Klæde til Kjoel à 5 Mk. 8 Sk.*
1/2 Al. rødt Klæde til Opslag à 6 Mk.
6 Al. brunt Bay
1 Lod Camelhaar
2 1/2 Dusin Messing Knapper
2 Alen Blaarlærred til Ærmefoer
1 Par Sko
Syløn for Kjoelen 4 Mk.«

Den vel paaklædte Bestillingsmand vandrede om med Stav til Rettens Haandhævelse og Bøsse til Indsamling af milde Gaver.

Stodderfogdens Bøsse gav ved denne Tid kun lidt af sig, og ved nærmere Eftersyn viste det sig, at han plukkede den ganske artigt til egen Fordel. Straffen udeblev ikke; thi i Regnskabet for 1727 anmærkes:

»*Stodderfogden plejer at faa 8 Rdl., men fordi han har været saa grov og bestjaalet Bøssen, har han ikkun bekommet 2 Rdl.*«,

og da han næste Gang skulde have Kjole, maatte han i Stedet for Klæde til 5 Mk. 8 Sk. pr. Al. nøjes med ringere Stof til 4 Mk. pr. Al.

Sygdom blandt de fattige forvoldte ikke Kassen mange Udgifter; der søgtes sagtens ikke Hjælp, før det kneb haardt. Byens lægekyndige Mand var Nicolaj Barber, men til ham søgtes kun i de færreste Tilfælde, sandsynligvis kun de alvorligste; thi der findes bl. a. opført et saa svimlende højt Honorar til ham som 6 Rdl. for at kurere et Barn.

Fattigbestyrelsen benyttede ellers billigere Kraft, ofte langt borte fra; saaledes var Skrædderkonen i Oppesundby meget søgt, og hun var meget billig. En klog Kone, Marie Lokkis i København, kurerede 1696 et Barn, »som med stærk Sygdom og Flod var beladen«, for 5 Rdl. 4 Mk. Det var jo ikke billigt, men formodentlig er de hjemlige kloge Koner prøvede først. Her paa Stedet fandtes en Alhed Nielsdatter, hvis Specialitet var at kurere for »Skurf«; hun fik kun 3 Mk. for en lykkelig gennemført Kur.

Naar de kloge Koner stod magtesløse, gik man til de hellige Kilder, og Hillerød var saa heldig at have en saadan, »Jægervangskilden«, nær Jægerbakken. Det var jo ikke af de særlig kendte og ansete Kilder, men ved St. Hanstider kom dog adskillige hertil. Fattigbestyrelsen lod lave en Blok og sætte et Hus derover 1705, og Blokken gav i flere Aar 3-5 Rdl. aarlig Indtægt. Helene Kilde blev jævnlig benyttet. 1702 findes i Fattigregnskabet anført:

> »*Efter deres* (o: Præst og Byfoged) *Befaling lejed en Vogn ind til Helehne Kilde med den ælændige Ellen Vendelboer, derfor udgiven 1 Rdl.*«

Husly ydedes i Fattighuset i Bakkegade. Væggene var af raat Ler, det havde Straatag paa den ene og Tegltag paa den anden Side, ringe og usselt var det i alle Maader. De første Kakkelovne var af Sten, 1696 blev der opsat Jernkakkelovne, men Fattigvæsenet evnede ikke at købe disse, men nøjedes med at leje dem af en Borger Jacob Adolf; han modtog aarlig i Leje 1 Rdl. for hver Ovn.

Livet inden Døre i denne Bolig var vel ikke altid det hyggeligste; i alt Fald findes det fornødent at paalægge Fattigforstanderen: »*at han skal have Inspection med de fattige, som er i Huset, at de holder et*

skikkeligt Hus med god Forligelse, at lade skyldige straffe med Halsjern eller Fængsel«.

Ogsaa Ligklæder og hæderlig Begravelse blev der sørget for; var det egne fattige, ofredes lidt mere, var det en fremmed, kneb man Udgifterne ned til det mindst mulige; Ligkisten ofredes der kun 4 Mk. paa, og intet overflødigt foretoges.

Omkostningerne ved Begravelsen af en af Byens egne opføres 1703 for gale Birgitte saaledes:

»*For Ligkisten*	*1 Rdl.*
For en Særk, hun fik paa	*2 Mk.*
For 1 Lagen, hun blev klædt i	*3 Mk.*
1 Hue, 2 Tørklæder til hendes Hals og Hoved og 1 Stk. Linned, hendes slemme Ben blev svøbt udi	*2 Mk.*
Graveren for Graven at grave	*2 Mk.*
Ligbærerne	*2 Mk.*«

Nogle Aar derefter blev det Skik paa Fattigkassens Regning at traktere Kvinderne, som klædte og lagde Liget i Kiste. 1710 opføres:

»*Da hun blev klædt: Øl og Brød*	*12 Sk.*
Da hun blev lagt i Kiste: 1 Pot Mjød	*14 Sk.*
1 Pægl Brændevin	*4 Sk.*
Smaabrød	*16 Sk.*«

Angaaende Fattigkassens Forhold til Skolevæsenet bemærkes:

I Slotskirken var opstillet 2 Bøsser, som hver 5te eller 6te Uge tømtes af Fattigforstanderen. Den enes Indhold skulde anvendes til »husarme«, og den andens til Løn for den danske Skoleholder for at informere de fattige Børn i de nødtørftigste Skolekundskaber.

Skolebøssens Indhold var meget magert, hvorfor Fattigkassen maatte træde til — ikke med et fast Tilskud, men ved at betale Skolepenge. Disse fastsattes til 2 Sk. pr. Barn pr. Uge, og Skolepengene »fulgte Barnet«, hvilket ses af den danske Skoleholders Klage over, at ukvalificerede Personer gik ham i Næringen med Skolehold. Dog, hvad der havde været flydende blev imidlertid fast,

saaledes at Skoleholderen uanset Børnetallet hvert Aar kom med en samlet Regning for fattige Børns Undervisning paa 13 Rdl. 2 Mk.

Men Fattigkassens Indtægter var smaa, og Præsten, Magister Peder Lange, fandt da, at der kunde spares ved at gaa tilbage til Skolepengesystemet. Han paalagde derfor Skoleholderen, at han nøjagtig skulde føre Bog over de fattige Børn og derefter ved Aarets Slutning modtage Afregning efter 2 Sk. pr. Barn pr. Uge.

Aaret gik, og Skoleholderen havde virket saa nidkært for Tilgang til Skolen, at Fattigkassen kun ved Ædelmodighed fra Skolemesterens Side slap med at udbetale de sædvanlige 13 Rdl. 2 Mk. Præsten var naturligvis mindre fornøjet med dette Resultat, og han befalede nu, at Skoleholderen kun maatte antage Børn, naar de mødte med Seddel fra Præst eller Byfoged. Nu kom det an paa for Skoleholderen at klare Situationen; det lykkedes ham! Antallet af seddelbegærende Børn blev akkurat saa stort, at Fattigkassen netop slap med de ofte nævnte 13 Rdl. 2 Mk.

Saa blev Krigen sluttet.

Fattigkassens Bidrag til Skoleholderen blev fast, idet Beløbet hvert Aar i Regnskaberne opføres saaledes:

»*Efter Accord udbetalt til den danske Skoleholder . . 13 Rdl. 2 Mk.*«

Vandt saaledes Skoleholderen denne Sag, led han et forsmædelig Nederlag i en anden Gren af sin Embedsvirksomhed.

Han oppebar af Fattigkassen 4 Rdl. aarlig for 2 Gange om Ugen at holde Bøn og synge for Beboerne i Fattighuset. 1702 anmærker Fattigforstanderen ved denne Udgiftspost:

> »*Men som jeg haver fornummen, at han dette Aar har været noget forsømmelig og har somme Uger ikkun kommen der eengang, og nogle Uger iblandt ingen Gang, altsaa har jeg for dette Aar ikke villet betale højere end. . . . . 2 Rdl. 4 Mk.*«

Den arme Skoleholder mistede altsaa 1 Rdl. 2 Mk.; det var Skaden. Skammen kom derefter over ham i fuldt Maal: Fattigforstanderen Sønne Pedersen kunde hverken læse eller skrive, hvorfor der

blev betalt Skoleholderen 1 Rdl. aarlig som Fattigvæsenets Sekretær, og som saadan maatte han nu efter Sønnes Diktat nedskrive ovenstaaende Anmærkning til videre Bekendtgørelse for Præst og Menighed.

3 Aar efter forsvinder Skoleholderen, Rasmus Pedersen hed han, af Historien, han er rimeligvis afgaaet ved Døden.

Hans Eftermand, Jens Pedersen, overtog alle Embedsgerningerne, deriblandt ogsaa Bøn og Sang i Fattighuset. Han fik i sin Embedstid uden Anmærkning sine 4 Rdl. udbetalt, saa det maa antages, at han har været mere nidkær end Rasmus.

Jens Pedersen døde 1711, og Enken overtog foreløbig Embedet, i hvilken Anledning der maatte foretages en ikke ringe Ændring i Undervisningsplanen, der nu i al Korthed gik ud paa, at hun skulde »*aleneste informere udi Læsning og lidet udi Skrivning*«. Religionsundervisningen er sagtens besørget fra Latinskolen, men Regning, som ogsaa nævnes som Fag i Fattigskolen, maatte af Hensyn til Embedets Indehaver udgaa af Fagrækken.

Den næste Leder af de fattiges Oplæring og Opbyggelse bar, som de to foregaaende, det heller ikke den Gang ualmindelige Navn Pedersen (med Fornavn Hans). Hans Entre som Skoleholder var ikke videre lovende. Han kom en Søndag i Klammeri med Borgeren Jacob Skomager, og det maa have været temmelig alvorligt, thi Parterne idømtes en Bøde af 4 Mk. til de fattige.

Skoleholderen var fremdeles Fattigforstanderens Skriver, og ved Aarets Slutning gav han nævnte Indtægtspost paa Regnskabet følgende Form:

»*Jacob Skomager for Klammeri mod den danske Skoleholder Hans Pedersen* . . . . . *4 Mk.*«

Fattigforstanderen lagde af gode Grunde ikke Mærke til denne Snedighed, men da Regnskabet kom til Præsten, blev den opdaget, og han tilføjer og overstreger, saaledes at der kom til at staa:

»*Jacob Skomager og den danske Skoleholder Hans Pedersen for Helligbrøde* . . . . . *4 Mk.*«

Det var jo unægtelig en væsentlig Forandring.

Hans Pedersen var meget fattig, hvorfor han maatte være om sig paa alle Maader. Han indlod sig f. Eks. paa at skrive en Klage for Bønderne paa Hørsholm Gods over en Justitsraad Rateckens, men det bekom ham ilde; thi han blev indkaldt for Præsten og et Slags Menighedsraad bestaaende af 4 Borgere, der skulde vaage over Indbyggernes Velanstændighed, og »*blev paa det skarpeste reprimanderet*«.

Kort Tid derefter gik Hans Pedersen lydløst ud af Sagaen. Af Fattigregnskaberne ses, at hans Enke døde i stor Fattigdom 1726 og begravedes paa Fattigvæsenets Regning.

Fra nu af ophører Unionen mellem Skole og Fattighus. Som Eksempel paa, hvorvidt dette Fællesskab havde strakt sig, kan nævnes: Fattighuset ejede en Bibel, Skolen ingen. Skolen maatte derfor i forefaldende Tilfælde laane den fra Fattighusets lille Bibliotek, der forøvrigt bestod af

Brochmans Postille,
De bedendes Kæde,
Sjæletrøst for syge og sengeliggende,
1 Salmebog.

*
*

II

I Aaret 1719 blev Peder Hersleb Sogne- og Slotspræst her; han var en meget energisk og dygtig Mand, der blev Reformator paa Skole- og Fattigvæsenets Omraade. Efter hans Tilskyndelse byggede Frederik den Fjerde de kendte 240 grundmurede Skolehuse i Rytterdistrikterne. Herlev Skole blev opført først og skulde tjene som Mønsterskole, og som Nr. 241 byggedes en Skole her i Hillerød; derved løsnedes Forbindelsen mellem Fattig- og Skolevæsenet.

Herslebs andet store Værk her paa Stedet var Oprettelsen af Hillerød Hospital. Det er i nyere Tid flyttet til Nyhuse, men blev i Henhold til Fundats af 1ste Januar 1726 bygget i Slotsgade, hvor nu Købmand Lewinsky og Slagtermester Mogensen bor (Mtr. Nr

65 og 66). Kongen skænkede 24,000 Rdl. til Oprettelse og Drift og bestemte, at der skulde optages og underholdes 30 »spectaculeuse Mennesker« fra Rytterdistrikterne. Lemmerne skulde hver ugentlig nyde »3 Mark danske«, og til Brændsel for samtlige Lemmer anvistes 20 Læs Brænde fra Kongens Skove og 20 Læs Tørveskær i Gadevang. Bønderne paa Københavns, Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm Amter skulde efter Tur føre Tørven til Hospitalet.

Styrelsen af Hospitalet overgaves til Amtmanden og Konfessionarius som Direktører, og Sognepræsten og Regimentsskriveren som »Committerede«. Den daglige Ledelse havde en Hospitalsforstander, der foruden Bolig oppebar 100 Rdl. i Løn, 16 Læs Hø, Græsning til 2 Køer samt Kost og Løn til 2 Piger, som skulde passe Huset og de syge Lemmer. Kapellanen i Hillerød blev Hospitalspræst med Løn 60 Rdl. aarlig. »Sang og Læsning« skulde besørges af 2 Disciple fra Latinskolen. Ved Hospitalet ansattes desuden en Læge, eller, som han i Fundatsen betegnes, »en habil Chirurgus«, der desuden skulde betjene de kongelige Staldfolk; hans Lønning synes at være rigelig i Sammenligning med Hospitalsforstanderens og Præstens, idet han fik Bolig, 300 Rdl., 4 Læs Brænde, 16 Læs Hø og Græsning til 2 Køer.

Som der paa de 240 Skoler anbragtes Mindetavler, saaledes ogsaa paa Hospitalet, hvor Tavlens Indskrift var:

Her Kand I usle Folck jer Sorg og Nød forglemme
Og Eders Uselhed for Verdens Øyne giemme.
Lad det og blive Her i evig Brug og Skik
At tacke Eders Gud og fierde Frederich.
Anno MDCCXXVI

Frederik den Fjerdes Bygning stod kun i faa Aar. 1733 nedbrændte den største Del af Byen, og samme Skæbne overgik Hospitalet, men Christian den Sjette paabegyndte straks Opførelsen af et nyt. I Muren blev indsat en Sten med følgende Inskription, forfattet af en i den Tid højt skattet Poet, Sognepræsten Jørgen Friis i Helsinge:

Aar 1733 dend 29de April
da dref en Vaadeild dend arme fra sit Leye
dend fattig fra sit Bord, saa hver gik sine Veye.

Aar 1734
loed Siette Christian os denne Biugning sætte
og alting meged vel paa nye igien indrette.

En senere opsat Mindetavle meddeler:

Ved Kong C7· Gavmildhed og Dirikteurernes Forsorg er Hospitalet sat i god Stand og dette Hus af nye opbygt.

Om vores Christian skal her et Minde være,
som Efterslægten kan hans ømme Omhu lære.

De Mænd ey ties bør, som saae paa Stedetz Gavn.
Her æres Levetzovz og priises Bastholms Navn.
Anno 1780.

*

III

Herslebs Virksomhed for Skolevæsen og Hospital kom jo en videre Kreds, Rytterdistrikterne, tilgode; men særlig for de fattige i sit Sogn virkede han med utrættelig Iver. Fattighuset i Bakkegade var meget brøstfældigt. 1723 blev det paatrængende nødvendigt at foretage Ombygning eller paa anden Maade skaffe Fattiglemmerne Tag over Hovedet. Hersleb henvendte sig til Kongen og fik en øde Plads ved Torvet til Byggegrund samt 2 store Egetræer til Tømmer; han hjemsøgte derefter den kongelige Families enkelte Medlemmer og hjembragte 275 Rdl., hvorefter han lejede en Student til at gaa rundt til Ministre og andre Storfolk med et Bønskrift til Fordel for de fattiges Hus i Hillerød. Da Hersleb gjorde Indtægterne op, viste det sig, at han var saa vel forsynet med Midler, at han havde Raad til at bruge den skænkede Byggegrund til Kaalgaard

og købe en hel Gaard ved Siden, hvor der indrettedes Bolig for Stodderfoged og 12 Fattiglemmer.

Nu var der Lavvande i Fattigkassen igen, men Hersleb vidste altid at skaffe Udvej til Penge. Eksempelvis kan nævnes: Mariæ Renselsesdag 1724 blev han tilsagt til at prædike for Kongefamilien i Fredensborg Slotskirke. Den kongelige Tilhørerkreds lagde godt i Kirkebøssen. Hersleb udbad sig efter endt Gudstjeneste den kongelige Naade, at han maatte medtage til sine fattige i Hillerød, hvad der var nedlagt i Bøssen. Det blev ham tilstaaet, og Hillerød Kirkebøsse blev 14 Mk. 8 Sk. rigere. Beløbet synes efter vor Tids Syn paa Penge ringe; anderledes dengang, dette Beløb var tilstrækkeligt til Ugepenge for et Fattiglem i et halvt Aars Tid!

I Aaret 1725 rejste Hersleb fra Byen, og snart efter begyndte det at gaa ilde med Fattigvæsenet.

Byfogden var bundfattig; han var Modtager af en Del af Fattigkassens Indtægter, men brugte selv Pengene. Naar det saa kneb haardt, udstedte han et Gældsbevis til Fattigkassen og lovede at svare Renter af Kapitalen; men dette evnede han heller ikke. 1736 var hans Gæld 286 Rdl. foruden paaløbne Renter i 5 Aar. Gælden var vokset ham over Hovedet, og tilsidst havde han beholdt modtagne Penge uden at udstede Bevis. Regnskaberne blev i flere Aar kun delvis aflagte og slet ikke reviderede. Blokken ved Fattighuset blev ikke aabnet, Stodderfogden indstillede sin Virksomhed med Indsamling af Gaver (han indbetalte da i alt Fald ikke noget). Følgen af denne Administration var, at der var ligefrem Nød blandt de fattige, som tilsidst indgav Klage til Amtmanden, der havde Opsyn med Fattigvæsenet.

Amtmanden skriver i denne Anledning til Stiftsbefalingsmand von Gersdorff:

> »*Formedelst de Fattige i Hillerød udi disse Tider hos mig haver klaget, det dennem udi en 14 Dages Tid ej var givet noget til deres Underholdning, af hvad de saavel af Byens som Slottets Beboere aarlig tillægges, fandt jeg fornødent ved en Rekvisition hos Inspektørerne* (Byfoged og Præst) *at lade mig underrette, hvad herudi kunde være*

Aarsag, og da det af vedkommende herpaa meddelte Erklæringer alene hidrører formedelst Inspektørernes Efterladenhed, saa skulde jeg hermed meget tjenstlig bede, at Byfogden, som i Særdeleshed viser sig forsømmelig med at indfordre Almisserne fra Byernes Indvaanere, maatte alvorlig tilholdes samme i rette Tid fra de skyldige at inddrive paa den Maade, som Forordningen det befaler«.

Stiftsbefalingsmanden giver Byfogden et meget kraftigt Tilhold, og Byfogden sender mange Undskyldninger angaaende Fortiden og de bedste Løfter for Fremtiden.

1737 blev der nedsat en Kommission til Undersøgelse af Forvaltningen af Fattigvæsenets Midler. Det viser sig saa, at Byfogden ikke alene havde forbrugt af Fattigvæsenets, men ogsaa af Kirkegaardens og de umyndiges Midler. Præst, Klokker og Fattigforstander havde for at bevare Pengene tilbageholdt større og mindre Beløb. Ved Kommissionsdommen tilpligtedes Byfogden at betale ca. 300 Rdl., Præsten 87 Rdl., Klokkeren 12 Rdl. og Fattigforstanderen 4 Rdl. Alle præsterede Betaling med Undtagelse af Byfogden, han havde intet at betale med hverken her eller der. »*Alle hans Creditorer anfaldt ham*«, siges der. Alle hans Ejendele skreves til Auktion, og det saa ud til, at den 63aarige Mand med Kone og 6 uforsørgede Børn skulde gaa fra Embede og Hus. I sin Nød ansøgte han Kongen om, at Naade maatte gaa for Ret, og i Betragtning af Mandens sørgelige Forhold bevilgede Kongen, at han foreløbig i 4 Aar maatte være fri for Afdrag paa Gælden, og derefter skulde et Jordstykke, som Kongen i 1732 havde skænket til Embedet, lejes ud, og Indtægten heraf tages, indtil Gælden var betalt.

I Slutningen af Frederik den Fjerdes Regeringstid gik Fattigvæsenets Indtægt af Bøsserne i Slotskirken betydeligt tilbage, idet Residensen jævnlig forlagdes til det nye Kongeslot Fredensborg; for at bøde herpaa bestemtes, at en Del af Tavlepengene fra Fredensborg Slotskirke skulde tilfalde Hillerød Fattigvæsen. Da senere Christian den Sjette holdt Hof i København og paa Hørsholm, mistedes helt Tavlepengeindtægten.

Nogle Smaaindtægter forekom ved forskellige Lejligheder, f. Eks. Gaver ved Ejendomshandler, Kendelser af de Borgere, som optoges i Vognmandslavet, Bøder for Forseelser mod den offentlige Orden; men alt dette gav kun lidt, og Trangen var stor, hvorfor der ved Aarhundredets Midte maatte gøres Udvej til forøgede Indtægter, i hvilken Anledning Borgerne sammenkaldtes, og hver tegnede sig efter Evne for større eller mindre Bidrag, som derefter hver Uge opkrævedes. Denne Opkrævning besørgedes i Begyndelsen af Stodderfogden, men da han hverken kunde læse eller skrive, var der idelige Uoverensstemmelser mellem ham og Yderne, idet han ikke kunde erindre, hvor og hvormeget han havde faaet; han blev derfor sat fra Bestillingen og degraderedes til almindeligt Fattiglem med Ugepenge, og hans Virksomhed indskrænkedes til at have Opsyn i Fattighuset. Opkrævningen overgik til Vægterne.

Ved denne Selvbeskatning ses ogsaa at forekomme Ydelser in natura, en Borger skænkede saaledes 1756 6 Potter Brændevin til de fattige. Han har sagtens ønsket at gøre Lemmerne en glad Dag, men i saa Tilfælde naaede han ikke sin Hensigt; thi Fattigforstanderen bortsolgte Gaven for 1 Rdl., der førtes til Indtægt for Fattigkassen. Paa samme Maade gik det en anden Borger, der havde betænkt de fattige med 2 Pd. Rosiner.

En stor og ganske uventet Ydelse in natura fik Fattighuset i 1732.

Byens Borgere havde i de Tider en Mængde Svin, der fik Føde og Fedme i de omliggende Skove, men som ogsaa ugenert færdedes rundt paa Gader og Veje. Det var man saa vant til, at ingen tænkte paa, at det kunde være anderledes. Paa Slottets Grund og i den nyanlagte Slotshave vilde man imidlertid ikke have Borgernes Svin gaaende, og der kom jævnlig Paalæg om at holde dem hjemme. Da disse Tilhold viste sig aldeles frugtesløse, greb man til radikale Midler. Svinene nedskødes og skænkedes til Beboerne i Fattighuset, hvorved frembragtes en eksempelløs Overflod af Fedevarer. — Et halvt Hundrede Aar derefter fik Fattighuset igen en Indtægt af Byens Svin. Det blev nemlig forbudt at lade Svinene opholde sig paa Gaden. Vægterne fik Paalæg om at indfange dem, og for hvert

som opbragtes, maatte Ejeren betale 1 Mk. til de fattige og 4 Sk. til Fangeren.

Ved Fattiglemmernes Død holdtes Auktion over Efterladenskaberne til Fordel for Fattigkassen. Som et Vidnesbyrd om, hvor lidt et Fattiglem kunde eje, kan anføres, at samtlige Johanne Olsdatters Ejendele (1737) kun indbragte 1 Rdl. 1 Mk. 8 Sk. ved Auktionen.

Den samme Aar afdøde Mette Thorbjørns var mere velhavende; det viste sig, at hun foruden Løsøre havde 2 Rdl. tilgode hos en Hans Enevoldsen paa Slottet. Revisorerne gjorde Paastand paa, at denne Sum skulde skaffes til Veje af Fattigforstanderen. Hans Enevoldsen beviste saa, at afdøde havde lovet Dorthe Skomagers, som havde plejet hende, 2 Mk., og endvidere, at hun havde tiltænkt sin Stifdatter 3 Mk. til et Skørt. Sagen gik til »Direktionen« (Amtmanden og Hofpræst Bluhme), og Kendelsen lød paa, at Mette Thorbjørns Villie skulde fuldbyrdes.

1745 døde Christen Poulsen, han efterlod sig i rede Penge 5 Rdl. 1 Mk. 3 Sk. og en Jerngryde, som solgtes for 1 Rdl. 1 Sk., samt andre Efterladenskaber til Værdi 10 Rdl. 1 Sk. At samme Christen Poulsen var en Velhaver, ses ogsaa deraf, at han i levende Live havde købt sin Ligkiste, som henstod hos en Borger i Byen. Det blev en behagelig Overraskelse for Fattigforstanderen, da der ingen Udgift blev til Kiste, hvorfor der ogsaa udtrykkeligt i Regnskabet anmærkes, »*at han blev klædt udi et Lagen til 4 Mk.*«; det var nemlig udover det sædvanlige.

Ved Fattigauktionerne gik det meget livligt til. Lemmerne mødte op som Købere til liden Glæde for Auktionarius, thi de var maadelige Betalere, der ofte maatte betale ved Afdrag i Ugepengene, men at de mødte op, var saare naturligt. Naar nu f. Eks. en Fællesstue kun havde een Gryde eller Kedel, og den efter Ejerens Død sattes til Auktion, saa var det en Nødvendighed at faa købt et saadant Stykke Inventar tilbage.

Fattighusets Beboere maatte ret ofte give Bidrag til Fattigkassen. Det var f. Eks. vanskeligt for adskillige af de kvindelige Beboere at holde Tungen i Tømme, og naar det gik over Stregen, idømtes Mulkter.

I Regnskabet for 1771 opføres saaledes:

»*28de April: Judith Pedersdatter i Fattighuset for Kiv og Trætte med de andre Lemmer* . . . . . *4 Sk.*«

Det har imidlertid ikke virket tilstrækkeligt afskrækkende paa Judith; thi faa Dage efter løb Ivrigheden af med hende igen, hun maatte saa betale 8 Sk. Hun havde i mange Aar ligget i Fejde og havde betalt anseelige Krigsomkostninger, og hun blev ved dermed til sin Død 1779.

Endvidere opføres paa denne Konto for 1771:

»*3die Juni: Ane Murmesters i de fattiges Hus for Trætte og Drukkenskab* . . . . . *8 Sk.*
2den Septbr.: Samme for Strid og Trætte . . . . . *12 Sk.*
» — *: Kirsten Caspers for Strid og Trætte* . . . . . *14 Sk.*«

Dette vidner jo ikke om noget hyggeligt Samliv. Avind og Trætte hørte vistnok til Dagens Orden. Stodderfogden, som dog ragede op over de øvrige Lemmer, faar 1770 følgende Skudsmaal: »*han haver viset Grovhed og Opsætsighed mod Inspektørerne, Uhøflighed mod Forstanderen og grov Medfart mod de fattige Lemmer.*«

Ved denne Tid gjorde de kvindelige Fattiglemmer Strejke. De havde Forpligtelse til at feje »Broen« ved Slottet, men en skønne Dag erklærer de alle som en, at for Fremtiden udfører de ikke dette Arbejde. Denne Adfærd var jo aldeles uhørt, og der maatte gribes ind med fast Haand. Ved Undersøgelse viste det sig, at Hans Klejnsmeds Enke var Anstifter af Komplottet, og hun fik en Mulkt paa 4 Sk., de øvrige slap med 2 Sk. hver, men Oppositionen mod Fejearbejdet ved Slottet ulmede stadig og gav sig jævnlig Udslag ved partielle Strejker. Fattiglemmerne har sagtens ment, at det var nok, naar de havde Forpligtelse til at feje for egen Dør; men denne Forpligtelse opfyldtes kun saa som saa. Fejeskarn og Affald fra Fattighuset laa i Bunker udenfor Huset paa Gaden og Torvet. Aar efter Aar hobedes der op, indtil Fattigvæsenet 1763 lod 20 Læs bortkøre, og samtidig ordnedes det saaledes, at Fattiglemmerne skulde

have en Trillebør, paa hvilken de skulde køre Fejeskarnet ned i Kaalhaven, der var delt i saa mange Stykker, som Huset rummede Beboere.

1770 nedlagdes Fattighuset ved Torvet og Fattiglemmerne (17) førtes over til et nyt og større Fattighus i Mørkegade.

INDHOLD

Professor, Dr. phil. HANS OLRIK i København:
TISVILDEEGNEN I GAMLE DAGE

Kommunelærer LAURITS PEDERSEN i Helsingør:
GODT FOLK OG UÆRLIGT FOLK I DET GAMLE HELSINGØR

Skoleinspektør P. PETERSEN i Hillerød:
FATTIGVÆSEN I HILLERØD I GAMLE DAGE

Indmeldelse af Medlemmer i Frederiksborg Amts historiske Samfund modtages af Kassereren, Kommunesekretær V. Seeger, Fredensborg. Medlemsbidraget er 2 Kr. aarlig eller 25 Kr. én Gang for alle.

Nye Medlemmer kan hos Kassereren købe Aarbogen for 1906 for 2 Kr. (Medlemsbidraget).

Bogladeprisen er 3 Kr.